

## XIX. YÜZYILDA OSMANLI DEVLET HAYATINDA ROL OYNAYAN ÜÇ BÜYÜK DEVLET ADAMI: MUSTAFA REŞİT, ALİ VE FUAT PAŞALAR

Yrd. Doç. Dr. Ahmet GÜNDÜZ\*

### Öz

XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti birtakım problemlerle karşı karşıya kalmıştır. Bu dönemin en önemli problemlerinden birisi Avrupalı devletlerin Osmanlı Devleti'nin iç işlerine müdahalesidir. Avrupa'nın müdahil olduğu bu dönemde devletin üst kademelerinde görev yapan üç önemli şahsiyet ile karşılaşmaktadır ki bunlar Mustafa Reşit, Ali ve Fuat Paşa'lardır. Bu çalışmamızda bunların yetiştiği ortam, buldukları görevler, Tanzimat ve Islahat Fermanlarının ilan edilmesindeki rolleri, kendi aralarındaki dayanışma ve rekabeti görebilmek mümkün olacaktır.

**Anahtar kelimeler:** XIX. Yüzyıl, Osmanlı Devleti, Avrupa.

### Abstract

**Three Big Statesmen Who Have Taken Part In Life Of Ottoman State On 19 th Century: Mustafa Reşit, Ali And Fuat Pashas**

Ottoman State has been faced some problems on 19<sup>th</sup> century. One of the most important problems in this period was the intervention of European States to internal affairs of Ottoman State. There were three very important personalities, who were Mustafa Reşit, Ali and Fuat Pasha, who were in service in senior position of State in this period that European were interfering. In this our study it can be available to see their formative stage and official duties, their roles in the Announcing of Administrative Reforms Edict and the interdependence and competition between them.

**Key words:** XIX. Century, Ottoman State, Europe.

\* Ahi Evran Üniversitesi Eğitim Fakültesi Sosyal Bilgiler Öğretmenliği Öğretim Üyesi.

## Giriş

XIX. yüzyılda Osmanlı devlet hayatında rol oynayan üç büyük devlet adamı adını taşıyan çalışmamızda Tanzimat'ın lideri, banisi Mustafa Reşit Paşa'yı, onun yetiştirdiği Ali Paşa'yı ve üçüncü şahsiyet olarak da Kececizâde Fuat Paşa'yı inceledik.

Tanzimat dediğimiz yenileşme-batılılaşma girişimleri (1839-1871), Osmanlı Devleti için sonun başlangıcını, genç Türkiye'nin de ilk doğum sancılarını içinde taşır. Tanzimat'ın günah ve sevapları tarihçiler ve aydınlar arasında hala tartışılmaktadır. Bu dönemin üç büyük mimarı Reşit, Ali ve Fuat Paşalardır. Yolu açan Reşit Paşa'dır. Kendisine yakıştırılan "Büyük" sıfatının da ifade ettiği bir dokunulmazlık zırhı altında pek fazla eleştirilmeden Tanzimat'ın gerçek simgesi olarak göklere çıkarılmıştır. Tanzimat döneminde çok daha uzun süre ve etkin olarak devlet işlerinin başında kalmış olan Ali ve Fuat Paşalar şan kazanmak yanında üstatları Reşit Paşa kadar şanslı olamamışlardır. Özellikle Ali Paşa "Genç Osmanlılar" diye bilinen Namık Kemal ve arkadaşlarının yoğun eleştirileriyle yıpranmış adı tarihe böyle bir eleştiri kamburuyla geçmiştir. Bu yüzden de Ali ve Fuat Paşaların iş başında bulunduğu dönem adeta tartışılmaya değer görülmemiştir. Oysa Roderic Davison'un değerli çalışmaları, bu paşaların devlet dizginlerini elde ettikleri 1850-1871 döneminin yakın Türk tarihinin şekil bulmasında büyük önemi olduğunda kuşku bırakmamaktadır. Elbette tarihe tek tek kişiler açısından bakılacak değil. Ama tarihte öyle kişiler olur ki bunların girişimleri ve girişimlerine yön veren düşünceleri, belli bir dönemin olaylarını ve bu olayların dinamiğini anlamakta bize yardımcı olur. Ali ve Fuat Paşalar böyle kişiler arasındadır<sup>1</sup>.

Bu üç şahsiyet Tanzimat Dönemi'ne damgalarını vurmuş ve XIX. yüzyıl ortalarında devlete parlak bir dönem yaşatmışlardır. Mustafa Reşit Paşa, Ali ve Fuat Paşaları yetiştirmiş, bu iki şahsiyet ise yaşça yakın arkadaş olup şaşkıncu denilebilecek kadar mükemmel bir şekilde çalışmışlardır. Biri sadrazam olduğu zaman diğeri hariciye nazırıydı. Bunları yetiştirip onlara iktidarı veren kişi olan Mustafa Reşit Paşa ileride kendi iktidarını kaybedecekti.

Tanzimat'ın üç büyüklerinin devlete çok yararlılıkları dokunmuş ve çok önemli görevlerde bulunmuşlardır. Mustafa Reşit Paşa, Paris elçiliğinden sonra, Londra'da elçi olmuş ve devletlerarası siyaset merkezinin Londra olduğuna kanaat getirmiştir. Bu kanaati neticesinde İngiliz devlet adamlarıyla görüşmüş, ticaret anlaşması yapmış ve Mısır Meselesi'ni hal'etmiştir. En önemli olay ise Tanzimat'ın ilanıdır. Bu ilanla süregelen

<sup>1</sup> Engin Deniz Akarlı (Çvr. ve Yay.); *Belgelerle Tanzimat Osmanlı Sadrazamlarından Ali ve Fuat Paşaların Siyasî Vasiyetnameleri*, TTK Kütüphanesi, Kayıt no: 59808, Yer no: A-IV/4483, s. IX.

ve güçlenen sivil bürokrasiyi de işleyeceğiz. Ayrıca Reşit Paşa, diplomasi usulünü getirmesiyle de öncü sayılmaktadır.

Mehmet Emin Ali Paşa ise kapıcının oğlu olarak Londra büyükelçiliği yapmıştır. En genç yükselen devlet adamlarından biri olan, ileri görüşlü, mükemmel Fransızca bilen Ali Paşa ise Islahat Fermanı ile karşımıza çıkar ve Reşit Paşa'nın ölümü ile Avrupa'nın en büyük diplomatlarından biri olmuştur. Yeni Osmanlılar siyasi akımının lideri Ziya Paşa ise kendisini rahat bırakmayacaktır.

Fuat Paşa'nın sesini ise, hazırladığı Vilayet Nizamnamesi'nde duyarız. Böylece bir otorite zinciri kurulacaktır.

Sonuçta bu çalışmamızda bu şahsiyetlerin faaliyetlerini, aralarındaki çekişmeleri, siyasi düşüncelerini, rekabetlerini, ihtiraslarını, kıskançlıklarını, düşmanlıklarını, hayat hikâyelerini ve üç büyüklerin tahlilini görmek mümkündür.

## I- MUSTAFA REŞİT PAŞA (1800-1858)

### a. Hayatı ve Kişiliği

Mustafa Reşit Paşa 13 Mart 1800 tarihinde İstanbul'da doğmuştur. Babası Sultan Bayezid ruznâmecisi Mustafa Efendi'dir. Babasından ders alarak medreseye devam etmiştir. Babasının ölümünden sonra eniştesi olan eski sadrazamlardan İspartalı Seyyid Ali Paşa'nın yanında büyümüştür. Tahsilini tamamladıktan sonra Fransızca öğrenmiş, bundan sonra eniştesinin mahiyetinde birçok vilayetleri dolaşmıştır. Ali Paşa'nın azledilerek Mora Seraskerliği'ne tayin edildiğinde onun mühürdarı olmuştur. Dönüşünde Babı Ali'de sadaret-i mektubî kalemine oradan da amedi odasına geçmiştir. Kısa zamanda birçok kimsenin sevgisini, güvenini ve takdirini kazanmıştır. 1827-1829 Osmanlı-Rus muharebesinde orduda kâtiplik görevinde bulunmuştur. II. Mahmut sefer esnasında ordudan gelen evrakın yazılışını beğenerek kimin yazdığını sormuş ve öğrenmiştir. Savaştan sonra İstanbul'a dönünce özel olarak padişah tarafından saraya çağrılarak iltifat edilmiş ve kendisine Fransızca'yı layığıyla öğrenmesi tavsiye edilmiştir. Bu hadiseden sonra Mustafa Reşit Paşa'nın yıldızı parlamaya başlamış ve süratle yükselmiştir<sup>2</sup>.

1829 senesinde sadrazam Selim Paşa'ya mühürdar tayin edilmiş, 1829 sonlarında Ruslarla Edirne Muahedesi müzakere olunurken başkâtip sıfatıyla Osmanlı murahhasları mahiyetinde bulunmuştur. Ardından amedi odasına memur olmuş ve Pertev Efendi 1830 yılı başlarında Girit meselesi hakkında Mehmet Ali Paşa ile görüşmek üzere Mısır'a giderken Mustafa Reşit Paşa'da refakatinde bulunmuş ve bu vesileyle Pertev Efendi'nin teveccühünü kazanmıştır. 1832 tarihinde damat Halil Rı-

<sup>2</sup> Fahrettin Öztoprak, "Mustafa Reşit Paşa", *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, Sayı 179, Kasım, 2001, s. 23; Zuhuri Danişman, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, Yeni Matbaa, İstanbul 1966, s. 126.

fat Paşa ile ikinci defa Mısır'a gönderilen Mustafa Reşit Paşa 1834 yılında Paris'e Sultan II. Mahmut tarafından orta elçi olarak gönderilmiştir. 1836 yılında Londra sefirliğine tahsil-i memuriyet eden bu genç diplomata 1837 tarihinde Paşalık unvanıyla beraber Hariciye Nazırı vasfı da verilmiştir<sup>3</sup>.

Paris'e varır varmaz Fransız dilini iyice öğrenmeye başlayan Mustafa Reşit Paşa, Fransa'ya yaptığı başka bir seyahatinde Lowis Philippe tarafından kabul edildiği zaman krallıkla tercümansız konuşmaya muktedir bir duruma gelmiştir. Paris'te iken Fransızca'yı öğrenmekte ve önemli kişilerle tanışmakta kendisine yardımcı olmuş olan saygıdeğer şarkiyatçı *Silvestre de Sary* ile dostluk kurmuştur.

Diğer çeşitli diplomatik ve resmî görevlerde bulunduktan sonra dışişleri bakanı olmuştur. 1839'da II. Mahmut'un ölümü ve yerine oğlu Abdülmecit'in geçtiği haberi geldiği zaman Londra'da özel bir görevde bulunmaktaydı<sup>4</sup>.

Bu dönemde Mustafa Reşit Paşa hem buhranın tamamına kesin bir çözüm yolu bulmak ve hem de Avrupa kamuoyunu temin etmek gibi muhtemel sebeplerle genç padişahı da ikna ederek Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nu ilan ettirmiştir (3 Kasım 1839)<sup>5</sup>.

Mustafa Reşit Paşa, 1841 ve 1842'de dördüncü ve beşinci defa Paris büyükelçisi olmuştur. 1845'de ikinci defa hariciye nazırı olmuş, 1848'de tekrar ikinci defa sadrazam olmuştur. 1852'de üçüncü defa sadrazam olan Mustafa Reşit Paşa 1853'te üçüncü defa hariciye nazırı olmuştur. 1854'te dördüncü, 1856'da beşinci, 1857'de altıncı defa sadrazam olmuş ve 1858 tarihinde de vefat etmiştir.

Hayatı boyunca Paris Büyükelçiliği, üç defa Hariciye Nazırlığı, altı defa sadrazamlık, iki defa Londra büyükelçiliği görevinde bulunmuştur. Mustafa Reşit Paşa bu görevlerden başka Meclis-i Vala ve Meclis-i Tanzimat reisliklerini de yaptığını görüyoruz<sup>6</sup>.

### **b. Mustafa Reşit Paşa'nın Yetiştirilmesi ve Yaptığı Görevler**

Okuma yazmayı ilk önce babasından öğrendi ve sonra cami okuluna devam etti. Fakat o zaman ki adet olan medresede daha yüksek bir resmî eğitim görmedi. Akrabası Seyyit Ali Paşa tarafından himaye edilerek onun yardımıyla genç yaşta devlet memuriyetine girdi. Yetenekleri ona çok geçmeden yükselme yolunu açtı ve 1832'de amedi oldu. Bu mevkide dış işleriyle görevli memur olan Reis Efendi'nin fiilen başkâtipliğini yaptı. 1834'te bir dizi diplomatik atanmaların ilki olarak Paris'e büyükelçi ola-

<sup>3</sup> Ahmet Bedevi Kuran, *Osmanlı İmparatorluğu'nda İnkılâp Hareketleri*, Çeltüt Matbaası, İstanbul 1959, s. 50-51.

<sup>4</sup> Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, TTK, Ankara, 1998, s. 106.

<sup>5</sup> H. Dursun Yıldız (Derl.), *150. Yılında Tanzimat*, TTK, Ankara, 1995, s. 3.

<sup>6</sup> Abdurrahman Şeref Efendi, *Tarih Musahabeleri*, Ankara 1995, s. 61-62.

rak gönderildi<sup>7</sup>. Orta elçi rütbesiyle Paris'e gönderilmesi Cezayir'in Fransızlar tarafından işgali ile ilgili olduğu anlaşılmaktadır. Mustafa Reşit Paşa Cezayir'in iadesi hususunda bir başarı sağlayamamış ise de diplomat olarak çıktığı ilk dış seyahatinde gerek Fransız kamuoyunu yakından tanıması ve gerekse diplomatlık mesleğinin özellikle XIX. yüzyıl Avrupa'sında taşıdığı büyük önemi fark etmesi gibi değerli tecrübeler edinmiş olduğu muhakkaktır. Paşa bu seyahatinde Viyana'ya uğrayarak Avusturya başvekili Prens Metternich ile de görüşmüştür ki bu mülakatın dahi Mustafa Reşit Paşa'nın meslekî kariyerinde önemli bir olay olduğunu belirtmek lazımdır. 1835 yılı ortalarında İstanbul'a dönerek fikirlerini bir layiha halinde II. Mahmut'a takdim etmiştir. Bu layihanın padişah katında hüsn-i kabul görmesiyle üç ay kadar sonra bu defa büyükelçi rütbesiyle yeniden Paris'e gönderilen M. Reşit Paşa, belki de diplomasi tarihimize ilk defa olarak bir yabancı ülke başkentinde Osmanlı siyasetine taraftar bulmak için kulis faaliyetinde bulunmuştur<sup>8</sup>.

1836'da Paris sefaretine tayin olunan Nuri Efendi'nin yerine Londra Büyükelçiliğine nakledilen Mustafa Reşit Paşa, devletlerarası siyaset merkezinin Londra olduğuna kanaat getirdiğinden dolayı Londra'da Osmanlı Devleti'ni ilgilendiren başlıca meselelerin halline girişmiştir. İngiliz devlet adamları ile temasları sonucunda İngiliz hükümetinden Mısır valisine karşı yardım beklenebileceği halde bu hükümetin Cezayir işinde tarafsız kalacağını anlamıştır. Mustafa Reşit Paşa 1836 sonbaharında hariciye müsteşarlığına yükseltilmiş, 1837'de müşir rütbesiyle ve paşa unvanını kullanmamak şartıyla hariciye nazırlığına tayin edilmiştir. Hariciye nazırı olarak İrlanda adasında bir tetkik seyahati yapmış, ardından İngiltere'de sanayi merkezlerini gezdikten sonra, yeni memuriyetine başlamak üzere İstanbul'a dönmüştür. 1838'de Paşa unvanı verilmek ve hariciye nazırlığı uhdesinde kalmak üzere Paris büyükelçiliğine tayin edilen Mustafa Reşit Paşa, bununla beraber onun yola çıkmasından önce sadır olan yeni bir irade-i seniyye ile bu karardan vazgeçildiğinden dolayı İstanbul'da asli vazifesine devam etmesi uygun görülmüştür.

Mustafa Reşit Paşa'nın birinci hariciye nazırlığı esnasında yaptığı en faydalı iş karantina merkezlerini çoğaltması ve bu teşkilatı geliştirmek maksadıyla "*Meclis-i Umur-u Sıhhiye*"yi kurmasıdır. Kayda değer bir diğer icraatı ise 1838'de İngiltere'yle bir ticaret antlaşmasının imzalanmasıdır. Bu antlaşmanın 2. maddesine göre Osmanlı ülkelerinde yed-i vahid usulü kaldırılıyor ve İngiliz tebaasına ticarî müsaadeler veriliyordu. Yed-i vahid ile malların mültezimler tarafından tespit edilen fiyata satın alınmak mecburiyeti bertaraf edilmiş olmakta ve ticarî müsaadeler sayesinde de İngiliz tacirleri her cins eşyayı ülkeden çıkarmak hakkını elde

<sup>7</sup> B. Lewis, *a.g.e.*, s. 106.

<sup>8</sup> H. Yıldız (Derl.), *a.g.e.*, s. 2.

ediyorlardı. Hariciye nazırı böylece İngiltere'yi memnun ederek dış siyasette ve özellikle Mısır meselesinde bu devletin yardımını sağlamayı amaçlıyordu<sup>9</sup>.

Mustafa Reşit Paşa, Osmanlı Devleti'nde geniş bir ıslahat teşebbüsü-ne padişah II. Mahmud'u ikna etmişti. Rüşvet ve angarya yasak edilecek, müsadere kalkacaktı. Her mükellefin ödeyeceği yıllık vergiyi tespit için Hüvendigar ve Gelibolu sancaklarında nüfus ve arazi tahririne bile başlamıştı. ıslahat gerçekleştiği takdirde padişahın mutlak iktidarının sınırlanacağı ihtimaliyle bu teşebbüsten vazgeçilerek ve hariciye nazırı Mustafa Reşit Paşa 1838'de Londra büyükelçiliğine tayin olunarak İstanbul'dan uzaklaştırılmıştır. O, Mısır valisi aleyhine İngiltere ile bir ittifak antlaşması yapmak vazifesini üzerine almıştı. Londra'da İngiliz makamlarıyla yapılan müzakereler sonunda imzalanması kararlaştırılan anlaşma Babıâlici devlet menfaatine uygun olmadığından herhangi bir sonuç çıkmamıştır. Sonuçta Reşit Paşa İngiltere'den sadece birtakım vaatler almıştır<sup>10</sup>.

### c. Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat'ın İlanı

M. Reşit Paşa, Ağustos başlarında tahta geçen Abdülmecit'in cülüsünü tebrik gayesiyle Londra'dan İstanbul'a döndü. M. Reşit Paşa hem Mısır valisi Mehmet Ali Paşa meselesini çözmek hem de Avrupa kamuoyunu temin etmek gibi muhtemel sebeplerle genç padişahı Gülhane Hatt-ı Hümayunu için ikna etmiştir<sup>11</sup>. Sultan Abdülmecit Batılı bir prens gibi yetişmiş ve hadiseleri Fransız kanunundan takip etmekteydi. Babasının tavsiyesi üzerine Mustafa Reşit Paşa'ya güveniyor ve itimat ediyordu<sup>12</sup>.

Sultan Abdülmecit'in Avrupa düşüncesine yabancı olmaması Tanzimat'ın ilanında etkili olan sebeplerden birini teşkil eder. Reşit Paşa "*zati şahaneyi ikna*" eyleyince tavını kaçırmamak için Tanzimat-ı Hayriyye'yi bir mâniaya uğramadan alelacele tesvid ve ilanına ve halkın zihnine çarpmak için sade tedbirler ve basit nazariyeler istimalini münasip görek Gülhane Hatt-ı Hümayunu 3 Kasım 1839 Pazar günü ilan etmiştir<sup>13</sup>.

Tanzimat Fermanı kendinden önceki ıslahat ve reform teşebbüslerinden kapsam itibarıyla daha geniş olmakla beraber temelde Batı standartlarını hedef kabul etmekle onlarla paralellik göstermektedir. Fermanın hemen başlangıç kısmında yer alan bütün tebaanın can, mal ve ırzının teminat altına alınması angaryanın kaldırılması gibi kişi haklarına yönelik hükümlerin ilk anda anlamsız gibi görünmesine rağmen titizlikle

<sup>9</sup> Ercüment Kuran, "Reşit Paşa Maddesi", İ.A., C. IX, MEB Yay., İstanbul 1997, s. 701.

<sup>10</sup> E. Kuran, "Reşit Paşa Maddesi", s. 702.

<sup>11</sup> H. Yıldız (Derl.), *a.g.e.*, s. 3.

<sup>12</sup> F. Öztoprak, "Mustafa Reşit Paşa", s. 24-25; Cemal Kutay, *Osmanlıdan Cumhuriyete*, İstanbul 1992, s. 135-160.

<sup>13</sup> Reşat Kaynar, *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat*, TTK, Ankara 1991, s. 166.

belirlenmiş olması “Türkiye’nin Avrupa aheng-i düveliyesine duhülüne” hizmet etme gayesini açıkça gösterir. Aksi takdirde bu maddelerin Türkiye’de o güne kadar can, mal ve ırz güvenliği olmadığı için vazedildiği sonucu çıkar ki, bunun akl-ı selime aykırı olduğu ortadadır. Bunun yanında vergi adaleti, askere alma usulünün ıslahı gibi tedbirler önceki ıslahat hareketlerine benzer düzenleme hareketleridir ki esaslı bir neticesi de görülmemiştir<sup>14</sup>.

Batılı devletlere göre Tanzimat çağdaş görüşe doğru ilerleyen bir hukuk reformunun esaslarını vermektedir. Irk, din, mezhep farkı ne olursa olsun burada tebaanın bütün haklarda eşitliği, fertlerin hukukî hürlüğü ilan ediliyordu. Kölelik resmen kaldırılıyor ve eskiden beri hıristiyan cemaatlere tanınan haklar şimdi istisnai imtiyazlar olmaktan çıkarak bütün vatandaşlara yaygın genel bir hukuk kuralı haline getiriliyordu<sup>15</sup>.

Batılı devletlere verilen mesajlar dışında Tanzimat’ın en önemli maddesi mal güvenliği olarak zikredilen müsadere usulünün kaldırılmasıdır. Müsaderenin kaldırılmasıyla Osmanlı devlet düzeninde ilk defa batılı anlamda bir devlet bürokrasisi oluşmaya başlamıştır. Tanzimat Fermanı’nın pratikteki en önemli sonuçlarından birisi “Babıâli bürokrasisi” diye adlandırılan yeni güç odağının zuhur etmesidir ki bu zümre özellikle II. Abdülhamit’in 1876 Kanun-ı Esâsi’sini askıya aldığı tarihe kadar, devletin kaderi üzerinde birinci derece de etkili olmuş ve bu dönem içinde yönetimde ağırlığını kuvvetle hissettirmiştir.

Tanzimat Fermanı’nı 1838 İngiliz ticaret anlaşmasıyla mütalaa edersek Reşit Paşa’nın tutumu ortaya çıkar. Devlet-i Aliyye’nin varlığını sürdürebilmek için dünya siyasetinin en güçlü amillerinden biri olan İngiltere’nin desteğini kazanmak, Batı aleminin bir parçası olabilmek için tedricen de olsa devlet yönetiminde ve kişi haklarında Avrupa normlarına yaklaşmak zorundadır. Ancak Tanzimat’ın uygulaması Mustafa Reşit Paşa’nın umduğu sihirli tesiri gösterememiştir. Devlet geleneği daima muhalefeti canlı tutmuştur<sup>16</sup>.

#### **d. Mısır Meselesi**

1833 Kütahya antlaşmasıyla Mısır Meselesi kısmen çözümlenmişse de her iki tarafı da memnun etmemiştir. 1839’da Nizip Savaşı olurken Mustafa Reşit Paşa Londra’da büyükelçidir. İngiltere hükümetinin yanında kazandığı önem ve değeri Tanzimat Fermanı’nı ilan etmesiyle daha da artmıştır. Bunu değerlendiren Mustafa Reşit Paşa, Mısır Meselesi’ni bir Avrupa meselesi olarak ortaya çıkarmış ve meselenin çözümü için Londra’da İngiltere’nin yardımıyla, Suriye üzerinde istekte bulunan Mehmet Ali Paşa’nın isteklerini de kabul etmeyerek meseleyi hal’etmiştir.

<sup>14</sup> H. Yıldız (Derl.), *a.g.e.*, s. 3-4.

<sup>15</sup> Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi*, Ülken Yay., İstanbul, 1998, s. 38.

<sup>16</sup> H. Yıldız (Derl.), *a.g.e.*, s. 4.

XIX. yüzyılda M. Reşit, Ali ve Fuat Paşalar idarî ve siyasî hayatta önemli roller oynamışlardır. Bunların gerek birbirleriyle gerekse devlet ricali ve sarayla olan münasebetleri devletin iç ve dış siyasetinde doğrudan etkili olmuştur. Osmanlı Devleti'ne ilk diplomasi usulünü getiren M. Reşit Paşa'dır. Mısır meselesinin en karışık döneminde ortaya çıkmış ve gayet mâhirane bir şekilde Avrupa ülkelerini Osmanlı'nın yanına alarak bu meseleyi halletmiştir<sup>17</sup>.

#### e. Tanzimat Sonrası Mustafa Reşit Paşa'nın Faaliyetleri

Parlak zekâsı, İngiliz taraftarlığı, Tanzimat ideallerine bağlılığı ile bilinen Mustafa Reşit Paşa bazı çevrelerin hoşnutsuzluğu ile 31 Mart 1841'de hariciye nazırlığından azledilip 16 Temmuz 1841'de yeniden Paris büyükelçiliğine tayin olunmuştur. 1842 yılı sonunda İstanbul'a döndükten sonra 14 Kasım 1843'te yeniden Paris'e gönderilmiştir. 23 Ekim 1845'te ikinci defa hariciye nazırlığına getirilmesinden sonra 28 Eylül 1846'da sadrazam olmuştur. Artık 7 yıl önce kabul ettirdiği prensipleri fiilen tatbik edebilmek imkânına kavuşmuş bulunuyordu. 27 Nisan 1848'de görevden azledilene kadar önemli hizmetlerde bulundu. Örneğin; karma ticaret mahkemelerinin kurulması, işkencenin men edilmesi, mekatibi-umûmiye nezaretinin kurulmasıyla rüştiye mekteplerini açılması, devlet arşivini tanzim edip daha iyi korunmasını sağlamak amacıyla hazine-i evrak binasının inşasına başlaması ve hazine-i evrak'ın bir nezarete bağlanması gibi hususlar hizmetleri arasındadır<sup>18</sup>.

Mustafa Reşit Paşa 27 Nisan 1848'de sadarettten azlolunmuştur. Sadrazamın cumhuriyet ilan etmeyi tasarladığına dair serasker damat Sait Paşa tarafından padişaha nakledilen asılsız sözler bu azle sebep olmuştu. 12 Ağustos 1848'de ikinci defa sadrazamlığa getirildi. 1850'de esir ticaretini yasakladı. 1851'de eğitim sahasında *akademi hüviyeti* taşıyan *Encümen-i Daniş*'i kurmuştur. Boğaziçi'nde vapur işletmek maksadıyla *Şirket-i Hayriyye*'nin kurulması Tanzimat hamlesinin ve ruhunun devamı sayılmaktadır<sup>19</sup>. 1852'de M. Reşit Paşa gericiler tarafından birkaç defa yerinden edildi. En ciddi gerileme sadarettten azledildikten sonra yeni taşra idaresi sisteminin kaldırıldığı ve bütün reform hareketinin durakladığı 1852 tarihinde olmuştur. Daha bir yıl önce *İngiliz büyükelçisi Redcliffe* özel bir mektubunda şöyle diyordu:

*“Bütün İslahat planı hali hazırda tamamen başarılıdır. Şüpheli yoktur ki Reşit Paşa'yı bu tantanalı reform programını ilana yönelten zorlayıcı sebeplerden biri kendi zamanında daha başarılı bir diğer batılılaştırıcı olan Mısır'ın Mehmet Ali'sine karşı Avrupa devletlerinin iyi ni-*

<sup>17</sup> M. Reşit Paşa Dönemi Semineri Bildirileri, TTK, Ankara, 1997, s. 71.

<sup>18</sup> H. Yıldız (Derl.), *a.g.e.*, s. 5.

<sup>19</sup> E. Kuran; “Reşit Paşa Maddesi”, s. 702.



*yetini ve desteğini kazanmak ihtiyacı olmuştur. Bu bakımdan Gülhane Hatt-ı Şerifiyle daha az gül kokan civarın süfli gerçekleri arasındaki korkunç farkı gören bazı batılı gözlemciler bütün reformun Türkiye’de işleyişinin durumunda hiçbir gerçek değişiklik yapmaksızın sadece batılı devletleri aldatmak amacıyla bir göstermelikten başka bir şey olmadığı sonucuna vardılar. Fakat bu görüşü benimsemek XVIII. yüzyıldan beri reforma yol hazırlayan uzun olaylar zincirini onu izleyen yüzyılda reform içindeki ilkelerin ve inançların ve ilanı anında M. Reşit Paşa ve onun kuşağından diğer insanların daha derin kanı ve uzun umutlarının meydana gelen sürecini görmemezlik olur.”<sup>20</sup>*

1852 Mart ayında sadrazamlığa getirilen Reşit Paşa, Ağustos 1852’de bu defa Tophane Müşiri Fethi Paşa ile aralarında çıkan ihtilaftan ötürü yeniden azledilerek yerine Tanzimat ricalinin en önemli isimlerinden olan Ali Paşa getirilmiştir. Yetişmesinde büyük emeği geçtiği halde Ali Paşa’nın sadarete tayinini hazmedemeyen Reşit Paşa’nın tutumu hayli ilginç olmuştur. Örneğin; *1856 yılında Paris Konferansı’na katılarak Osmanlı Devleti hesabına oldukça iyi sonuçlar elde eden Ali Paşa’nın İstanbul’a dönüşünü ve merasimlerle karşılanmasını görmemek için o esnada Mısır’da bulunan Reşit Paşa’nın ziyaretini uzattığı kaydedilir.*

Filistin’deki mukaddes yerler meselesi yüzünden Rusya ile ihtilaf çıktığında Reşit Paşa bu defa 15 Mayıs 1853’te yeniden Hariciye Nazırlığına getirilmiştir. Bu arada sadrazamlıktan azledilen damat Mehmet Ali Paşa’nın teşvikiyle medrese talebelerinin Paşa aleyhine sokak gösterileri yaptıkları ve bu hadise esnasında Paşa’nın 3 gün müddetle sokağa çıkmağa cesaret edemediği de önemlidir. M. Reşit Paşa devlet işlerinden bir türlü ihmal edilemeyen kıymetine karşılık Babıâli bürokrasisi nezdinde pek çok da muhalif edinmişti. Gösterilerden müteessir olan Reşit Paşa nazırlıktan istifaya kalkışmışsa da istifasının kabul edilmediği görülmektedir.

Üçüncü defa Hariciye Nazırı olmasında “*Mukaddes Yerler Meselesi*” ile ilgili olarak olağanüstü elçi sıfatıyla İstanbul’a gelen Prens Mençikof’un hayli etkili olduğu ileri sürülmektedir. Ne var ki Paşa, nazır olduktan sonra Mençikof’un beklentilerinin aksine Ortodoks tebaa üzerinde Rus nüfuzunu kabul etmeyerek olağanüstü elçinin öfkeyle ülkesine dönmesine sebep olmuştur. Bunun üzerine Rus orduları Eflak ve Boğdan’a tecavüzde bulunmuşsa da Reşit Paşa siyasi kariyerinin en parlak sonuçlarından biri olarak 12 Mart 1854’te Rusya’ya karşı Fransa ve İngiltere ile ittifak kurmaya muvaffak olmuştu. Böylece Osmanlı Devleti Kırım Harbi’nde ezeli düşmanı olan Çarlık Rusya’sına karşı Avrupa’nın iki güçlü devletinin askerî desteğiyle savaşıma imkânını bulmuş oluyordu.

M. Reşit Paşa 23 Kasım 1854’de dördüncü defa sadrazamlığa getirilseyse de 4 Mayıs 1855’te yeniden istifa etmek zorunda kaldı. Çünkü Sü-

<sup>20</sup> B. Lewis, *a.g.e.*, s. 115.

veyş Kanalı'nın açılması için *Ferdinand de Leseps'e* imtiyaz verilmesine karşı çıkan Paşa, bu defa Fransız maslahatgüzarı *Benedetti'nin* müdahalesiyle yerinden olmuştur. Beşinci sadareti 2 Kasım 1856 tarihinde bu defa İngiliz sefirinin yardımıyla gerçekleşen Reşit Paşa 9 ay kadar sadarete kaldıktan sonra Fransız hariciyesinin etkisiyle 1 Ağustos 1857'de yeniden azlonuldu. Bir müddet kendi teşebbüsüyle kurulan Meclis-i Âli-i Tanzimat başkanlığında bulunan M. Reşit Paşa 22 Ekim 1857'de altıncı kere sadrazamlığa tayin olunduktan sonra 7 Ocak 1858'de vefatına kadar vazifesini sürdürmüştür<sup>21</sup>.

#### e. Mustafa Reşit Paşa'nın Tahlili

Osmanlı Devleti'nin geleneksel kurum ve siyaset etme şeklinin artık değişmesi gerektiğini fark edebilmiş bir devlet adamı olarak kendinden sonraki reformcu nesillerin öncüsü sayılmalıdır. Karşılaştığı problemleri çözebilmek için bir aydın grubunun desteğinden ve elverişli bir sosyal zeminden mahrum bulunan Reşit Paşa'nın istinad edebileceği bir merci yoktur. Bu yalnızlığını Babıâli bürokrasisini güçlendirerek gidermeğe çalışmıştır. Böyle bir ortamda şahsından kaynaklanan niteliklerle yerine göre sempatisini, kabiliyetini, zekâsını, karizmasını kullanarak ve çoğu kere cesur davranmak zorunda kalarak kendi programını uygulamaya çalışan Reşit Paşa'nın çelişkileri kendi çıkırındaki yalnızlığa dayanmaktadır. Siyasî kariyeri boyunca daima çetin bir muhalifler grubuyla çatışmak zorunda kalması Paşa'nın yalnızlığını belirleyen bir başka unsur olmuştur. Tanzimat Fermanı'nın ilan edildiği günlerde serasker Rıza Paşa'nın verdiği desteği hariç tutarsak, bütün ömrü boyunca samimi bir insan ve siyasî bir tutum olarak koruyageldiği İngiliz taraftarlığı ve kendisinden hayli genç ve tecrübesiz padişahın zaman zaman yanıp sönen şahsî teveccühünden başka ittifakı olmamıştır. Daha önceki yüzyıllarda şekillenen ve kendi devrinin ihtiyaçlarına cevap verebilen kurumların XIX. yüzyılın birinci yarısında en azından tadilata uğraması gerektiğini isabetle fark eden M. Reşit Paşa, yenilik getiren her öncü gibi eleştirilmiş ve her insan gibi bazı zaaf lar göstermiştir. Bu zaaf larını olduğundan büyük göstererek aleyhinde karar vermek kolay görünüyorsa da Mustafa Reşit Paşa'yı kendi devrinin özel şartları içinde anlamaya çalışmak daha doğru ve mantıklı olur.

1856 Paris Antlaşması Reşit Paşa'nın Osmanlı Devleti'nin bir Avrupa ülkesi sayılması ve Avrupa hukukundan istifade edebilmesi belki de Tanzimat'ın nihai hedeflerinden biriydi. M. Reşit Paşa bu antlaşmayı imzalamak üzere bir yerde talebesi olmasına rağmen kendi mevkiine gelmesini asla hazmedemediği Ali Paşa'nın görevlendirilmesini acıyla kabullenmek zorunda kalmıştır. Paris Anlaşması yanında Kırım harbine girme-

<sup>21</sup> H. Yıldız (Derl.), *a.g.e.*, s. 6.

den önce İngiltere ve Fransa ile Rusya'ya karşı ittifak kurulması da M. Reşit Paşa'nın büyük ideallerinden birinin gerçekleşmesidir<sup>22</sup>.

Kırım savaşıdan sonra 1856'da ilan edilen Islahat Fermanı'na M. Reşit Paşa mahzurlu taraflarının olduğunu ileri sürerek karşı çıkmış, bu ise Ali ve Fuat Paşalar ile arasının iyice bozulmasına neden olmuştur. Devlet adamları arasındaki bu anlaşmazlıktan İngiltere ve Fransa istifade etmiştir. M. Reşit Paşa büyük meselelerin halliyle kendini göstermiş büyük bir devlet adamı olduğu gibi devlete birçok adam yetiştirmiştir. M. Reşit Paşa diplomatik faaliyetlerinde Avrupalı devletleri şu iki konunun lüzumu ve zaruriyetine inanarak onların bu konuda yardım ve desteğini sağlama gayesi gütmüştür. Bunlardan *birincisi*, Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğü ve istikbali için Avrupa barışı şarttır. Ayrıca İngiliz ve Fransız menfaatlerinin korunması ve devamı için imparatorluğun bütünlüğü ve istikbali Rusya'ya ve ayrılıkçı harekete karşı müdafaa edilmelidir. *İkincisi* ise, Osmanlı Devleti'ni reformlar yoluyla modernleştirmede kuvvetlendirmek Avrupa'nın tasvip ve yardımını temin etmektir. Avrupa medeniyetini almadan iç ve dış meselemizin çözülebileceği kanaatinde değildir<sup>23</sup>.

M. Reşit Paşa devlet içindeki ve devlet adamları arasındaki anlaşmazlıklar nedeniyle dış devletlerin ve güçlerin etkisiyle sık sık görev değiştirmiştir. Reşit Paşa'nın yetiştirdiği elemanlar olan Ali ve Fuat Paşalar her halükârda ondan ayrılmayıp, politikada onun iki eli durumunda idiler. Ancak M. Reşit Paşa'nın azledilerek yetiştirdiği elemanlar olan Ali Paşa'nın sadarete, Fuat Paşa'nın da hariciye nezaretine getirilmesi Mustafa Reşit Paşa ile bu iki zatın aralarının açılmasına sebep olmuştur. Bu şekildeki bir problem devlet adamlarının fikir bakımından ikiye ayrılmasına yol açtığı gibi politikada da etkisini göstermiştir<sup>24</sup>.

Mustafa Reşit Paşa İngiliz taraftarı bir politika takip ederken Ali ve Fuat Paşalar Reşit Paşa'ya muhalif olmaları sebebiyle Fransızların tarafının tutmuşlardır. Ali ve Fuat Paşaların muhalefetine rağmen "*Macar Mültecilerini*" Osmanlı Devleti'nin himayesine alınması Reşit Paşa'ya siyasi sahada büyük puanlar kazandırmıştır<sup>25</sup>.

Osmanlı idarecileri XIX. yüzyılda diplomasi'nin önemini kavramakla kalmayıp belki ona gereğinden fazla önem atfederek siyaset kavramıyla aynileştirmişlerdir. Reşit Paşa bu dönüşümün ve anlayışın en parlak simasıdır. İyi bir devlet adamının ancak iyi bir diplomat addedildiği bir devrin mahsulü olan Reşit Paşa üç kere Mısır'ı, Fransa'yı, İngiltere'yi, Prusya, İtalya ve Avusturya'yı gezip gözlemlerde bulunmuş. Metternich, Palmerston, Tiyer, Gizo, Pozzodi Bergo gibi Avrupa siyasetine hakim çehrelerle ta-

<sup>22</sup> H.D. Yıldız (Derl.), *a.g.e.*, s. 6.

<sup>23</sup> *M.R. Paşa Bildiriler Semineri*, *a.g.e.*, s. 73.

<sup>24</sup> A. Şeref, *a.g.e.*, s. 78.

<sup>25</sup> Z. Danışman, *a.g.e.*, s. 127.

nışıp bilgi alışverişinde bulunmuş bir Osmanlı diplomatı olarak çağdaşlarından farklı bir çizgide yer almaktadır. Askerî güçle Devlet-i Aliyye'nin menfaatlerinin artık korunamadığı bir platformda Reşit Paşa'nın bu tecrübeyle İngiliz desteğine büyük değer vermesi şaşırtıcı değildir. Ölümüne kadar defalarca sadarete geçip azledilmiş olsa bile devletin iç ve özellikle dış politikası üzerinde büyük bir nüfuza sahiptir. Azl ve tayinlerde İngiliz sefirinin desteğini kullanırken yabancı müdahalesini bizzat kendisinin davet etmiş olmasını unutmüş gibi görünmektedir<sup>26</sup>.

Mustafa Reşit Paşa meslek hayatında zeki bir siyasetçi ve kabiliyetli bir idareciydi. İyi bir hatip olup, sade bir üslubu vardır. Siyasette onun uhdesi ıslahatçılık olduğu için Osmanlı kurumlarının Batı tarzında düzenlenmesine taraftardır. İmparatorluğun bekasını İngiltere ile samimi dostluk münasebetlerinin devamında görmekteyiz. İngiliz elçisiyle devamlı işbirliği içinde olmasından dolayı Fransa elçisinin kendisine muhalefet etmesine sebep olduğu gibi bu yüzden defalarca iktidar mevkiinden ayrılmak zorunda kalmıştır. Başlangıçta azimli ve mefkûreci olan Mustafa Reşit Paşa zamanla "*irad ve akar*" edinmek hevesine düşmüştür. Oğlu Ali Galip Paşa'yı padişaha damat yapmak, onu elçilik ve hariciye nazırlığına yükseltmek için giriştiği faaliyetlerle de büyük şahsiyeti ile bağdaşmamaktadır. Mustafa Reşit Paşa vefalı bir insandır. Kendisini korumuş olan Pertev Paşa'nın hatırasına bağlılığı hayatının sonuna kadar devam etmiştir. Adam yetiştirmeye de gayret göstermiş olup Ali ve Fuat Paşalar onun himayesinde devlet hizmetinde ilerlemişlerdir. Ancak yetiştirdiklerinin kendi seviyesine gelmesine tahammülü yoktur. 1852'de sadarettten azli üzerine bu makamda halefi olan Ali Paşa'yı bir türlü affedememiştir. M. Reşit Paşa'nın hazırladığı *1838 Osmanlı-İngiliz Ticaret Anlaşması*, devlet için olumsuz neticeler doğurmuştur. Bu anlaşma Osmanlı ülkelerini yabancı devletlerin açık pazarı haline sokmuş ve devletin çökmesine sebep olmuştur. Ancak adı geçen anlaşma sayesinde Osmanlı Devleti'nin Mısır valisi tarafından yıkılmasını önlemiş olması, Paşa lehine bir mazeret teşkil edebilir. Mustafa Reşit Paşa, Tanzimat devrinin banisi ve Türkiye'nin batılılaşmasında müspet bir iş görmüş devlet adamı sıfatıyla Osmanlı-Türk tarihinin mümtaz bir siması<sup>27</sup> olarak karşımıza çıkmaktadır.

## II- MEHMET EMİN ALİ PAŞA (1815-1871)

### a. Hayatı ve Kişiliği

Tanzimatçı grubun alafranga sadrazamı olarak Ali Paşa, Mısır Çarşılı Ali Rıza Efendi'nin oğludur. 1815 yılında İstanbul'da doğmuştur. Ali Rıza Bey aynı zamanda çarşının kapıcılık görevini de yapıyordu. Muhalifleri

<sup>26</sup> H. Yıldız (Derl.), *a.g.e.*, s. 9.

<sup>27</sup> E. Kuran; "Reşit Paşa Maddesi", s. 703-704.

kendisine kapıcının oğlu derlerdi<sup>28</sup>. Diktatör sadrazamı tarihteki bir diğer diktatör sadrazamla yeren şair Ziya Paşa'nın taşlaması ünlüdür. Girit'in alınması ve kaybedilmesi ile ilgili hiciv cümlesi şu şekildedir;

Kapıcızâde<sup>29</sup> ile farkı budur kim Köprülünün  
Birisi almıştı diğeri verdi Girit'i<sup>30</sup>.

Gerçekte ise Girit'i vermemiş, o günün koşulları içinde kurtarmış sayılırdı. Ali Paşa'nın öğrenimi düzensiz ve kopuktu. Bunun temel nedeni geçimini sağlamak için çalışmak zorunda olmasıdır. Hatta bildiği az Fransızca'yı dağınık şuradan buradan kapma ve özellikle bir Rum doktordan öğrenmiştir. Doğuştan gelen zekâsı ve gecesini gündüzüne katarak çalışması bu eksikliğini yeterince gidermiş ve sonradan edindiği bilgiler imrenilecek bir seviyeye gelmişti<sup>31</sup>. Babasının dönemin vezirlerinden birine olan bağlantısı sayesinde Mehmet Efendi artan tercüme işleriyle başa çıkmak için yardımcılarını ikiden dörde çıkararak Bab-ı Ali tercümanının yanına verildi. Bu görevde iken Fransız öğretmenden aldığı derslerle Fransızcasını ilerletti<sup>32</sup>. Yedi yıl bu büroda mühimme ve tercüme kalemelerine devam etti. Bir ara Viyana elçiliği ikinci yazmanlığına atandı. Yedi sekiz ay sonra üçüncü aşamayla Divan-ı Hümayun çevirmenliğine getirildi (1833). Divan-ı Hümayun'da gelenekten olduğu üzere Ali mahlası yönetime uyularak verildi. M. Reşit Paşa müsteşar vekili olarak Londra elçisi iken Londra'dan İstanbul'a dönmek zorunda kalınca bu bunalımlı dönemde maslahatgüzarlığını 25 yaşındaki M. Emin Ali Efendi'nin ellerine bırakmıştır. Reşit Paşa'nın, Ali Paşa'ya duyduğu güvenin en güzel kanıtı budur. Hatta o yıl önce vekil (1839) ertesi yıl asil olarak hariciye müsteşarlığına gelmiştir. M. Reşit Paşa bundan sonra Ali Efendi'nin elinden tutarak sırasıyla Londra elçiliği (1840), Meclis-i Vala üyeliği (1845), hariciye müsteşarlığı gibi yüksek aşamalarda görevlendirildi. Kendisi sadrazam olunca Ali Efendi'yi (1845) Hariciye nazırlığına getirdi. 1848'de vezirlik aşamasına erişen Ali Paşa, Meclis-i Vala başkanlığına ve 2. kez hariciye nezaretinde bulunarak 1852'de Reşit Paşa'nın görevden uzaklaştırılmasıyla da sadarete getirilmiştir. B. Shaw, *“Mustafa Reşit Paşa'nın 1852 yılında görünürde Tophane amiriyle olan bir tartışmasına dayanılarak ama gerçekte ise padişahın devlet işlerini yeniden denetime almak is-*

<sup>28</sup> Yılmaz Öztuna, *Ali Paşa*, Kültür Bak. Yay., Ankara 1988, s. 7; Fahrettin Öztoprak; “Mehmet Emin Ali Paşa”, *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, Sayı 185, Mayıs, 2002, s. 59.

<sup>29</sup> Adnan Giz, “Osmanlı Devletinde Devşirme Düzeni Bırakıldıktan Sonra Önemli Vazifelere Kimler Getirildi?” *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, Sayı 4, 15 Nisan 1987, s. 23'te kendisine muhalefet eden Ziya Paşa, Ali Paşa'ya *Kapıcızade* diye takılır.

<sup>30</sup> İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, Nil Yay., İstanbul, 1983, s. 72. (Girit konusu ile ilgili daha fazla bilgi için bkz. E.Z. Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. VII, Ankara, 1995, s. 18-39). F. Öztoprak, “Mehmet Emin Ali Paşa”, s. 62.

<sup>31</sup> A. Şeref, *a.g.e.*, s. 74.

<sup>32</sup> B. Lewis, *a.g.e.*, s. 117.

temesi yüzünden sadrazamlıktan azledildiğini<sup>33</sup> bu hareketin reformlara karşı bir tutum olmadığını göstermek için sadrazamlığa Ali Paşa'nın getirildiğini söyler (1852-1853). Padişah'tan boşalan dışişleri bakanlığına da Fuat Paşa'nın getirilmesi önerisini kabul etti. Böylece reform hareketleri onların öncülüğünde devam ederken Mustafa Reşit Paşa ile yetiştirdikleri arasında ölümüne kadar sürecek olan bir fikir ayrılığı başlamıştır. Bunun nedenlerinden biri şimdi *her şeylerini ona borçlu olan insanların kendi yerini almalarından dolayı Mustafa Reşit Paşa'nın duyduğu kırgınlıktı*. Diğer yandan Mustafa Reşit Paşa İngiliz yanlısı idi ve Palmerston ile İngiltere'nin Bab-ı Ali büyükelçisi ünlü *Stratferdde De Reddiffel* ile yakın ilişkisi vardı. Buna karşılık Ali ve Fuat Paşalar Fransa'ya karşı yakınlık duyuyorlardı<sup>34</sup>. Halbuki kendisine sadaret önerildiğinde yaşının küçüklüğünden ve bilgisinin azlığından söz ederek görevden kaçınmak istemişse de padişahın *"inşallah o yerde sakalın ağarır"* sözünü vermesi ve kararında direnmesi üzerine görevi kabul etmiştir. Sadrazam olduğu gün evine gitmeden M. Reşit Paşa'nın yalısına uğrayıp eteğini öperek teşekkürlerini sunduğu ve kadirşinaslık gösterdiği de herkesçe bilinmektedir. Ölümü 1872'dedir. Beş defa sadrazam, iki defa Tanzimat meclisi başkanı ve beşer ay Bursa ve İzmir valiliklerinde bulunmuştur. Bab-ı Ali'nin Reşit Paşa'dan sonra ikinci diktatörü olduğu gibi Bab-ı Ali'yi de sarayın ve bütün ülkenin diktatörü haline getirdi.

Bulunduğu aşamanın egemenliğini koruma konusunda önemli sadrazamlar arasında Ali Paşa gibi özen gösteren yoktur. Saraya çağrılan nazırlardan hiç birisi sadrazama bilgi vermeden saraya gidemezdi. Örneğin; Rüştü Paşa bir gün saraya çağrılmış kimseye danışmadan gitmişti. Ali Paşa bu olayı büyüterek sorunu işinden ayrılmak noktasına kadar götürmüştü. Aşamaların ve büyük görevlerin verilmesi konusunda tepeden inme padişah buyruklarını resmî işlere bağlayarak yerine getirirdi. Sadaret makamına sultan Abdülaziz bile saygı göstermek zorundaydı, protokolde ve resmî ilişkilerde Bab-ı Âli'yi temsil eden kendisine karşı en hafif saygısızlığa kesinlikle müsaade etmezdi.

Örneğin; Sultan Abdülaziz, sıradan günlerde giyinmez, kürkle oturmuş. Mabeyin ileri gelenlerine göre bir gün Ali Paşa'yı özel kılığı ile kabul etmek istemiş. Paşanın odasına girmesiyle çıkması bir olmuştur. Kendisini odaya sokan mabeyinciye: *"Efendimiz dinleniyorlarmış, niçin tedirgin ettik"* diye çıkışmış ve doğruca nazırların odasına dönmüş, padişah da sadrazamın nereye gittiğini sorunca durumu anlatmıştır. Daha sonra hafif gülümseyen padişah giyindikten sonra Ali Paşa'yı kabul etmiştir<sup>35</sup>.

<sup>33</sup> A.H. Ongunsu; "Ali Paşa Maddesi", İ.A., C. I, MEB yay., İstanbul, 1965, s. 335-340.

<sup>34</sup> S. Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, E. Yay., İstanbul 1983, s. 125.

<sup>35</sup> A. Şeref, *a.g.e.*, s. 77.

### **b. Ali Paşa Zamanında Osmanlı İmparatorluğu'nun Durumu ve Dış Politikadaki Tavrı**

Ali Paşa 1830'da 15 yaşında devlet hizmetine girdiği zaman Rusya ile korkunç bir savaş daha yeni bitmiş Edirne ve Bükreş antlaşmaları imzalanmış, birkaç ay sonra Fransızlar Cezayir'i işgal ettikleri sırada Osmanlı'nın Mısır Valisi, bulunduğu bölgede büyük bir iç sorun haline gelmişti. Cezayir'de Fransız işgali ilerlemeye başlamış, içerde ise Sultan II. Mahmut'un Avrupa'ya dönük reformları büyük bir irade ile uygulanmaya çalışılmaktaydı.

Ali Paşa, Mustafa Reşit Paşa'nın aksine Fransız yanlısı bir politika izlemesine rağmen özellikle Paris antlaşmasından sonra III. Napolyon'un milliyetçi akımları destekleyen politikasını, İngiltere politikasındaki değişme durumunu, Rusya'nın Paris Antlaşması hükümlerinden kurtulmak için fırsat kolladığını, Avrupa'nın siyasî bünyesindeki değişikliği sezmede buna karşı devletin içinde bulunduğu zayıflığı ve acizliğini de yakından bilmekteydi. Bu sebeple dış politikada uzlaşmacı bir yol tutulması gerektiğine inanmıştı. Hıristiyan azınlıkların haklarını genişletmeye yönelik kararları bu dış politika çerçevesinde değerlendirilebilir. Cevdet Paşa'nın kızı Fatma Aliye Hanım'ın kaleme aldığı "*Cevdet Paşa ve Zamanı*" adlı eserde Mustafa Reşit Paşa ve Cevdet Paşa ikilisiyle Ali ve Fuat Paşalar arasındaki çekişmeyi ikincilerin Fransız politikasına taraftar olmalarına bağlar. İlber Ortaylı "*İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*" adlı eserinde Fatma Aliye Hanım'ın bu vehmine kendisini okuyanları ve okuyanların yazdığını okuyanları bugüne kadar yanılttığını belirtir. Ona göre "*İngiliz veya Fransız politikasını kullanmak gibi bir hüner, daha doğrusu hüner gösterisini Tanzimatçılar sık sık tekrarlamışlardır, ama işleri bir elçiliğe kapılanarak yürütmedikleri açıktır*" der.

İç politikada da Tanzimat ve Islahat düşüncesine uygun bir politika takip etmek istemiş, ancak böyle bir işi yürütebilecek sağlam bir kadro kurmaktaki tedbirsizliği işlerin birkaç kişi tarafından yapılmasını ve Fuat Paşa'nın ölümüyle de tek başına yapması sonucunu doğurmuştur.

Mısır valisi İsmail Paşa'nın hak ve yetkisini genişletmek maksadıyla bol rüşvetli geniş faaliyetlerine karşı kesin bir tavır alarak Mısır'ın tamamen devletten uzaklaşmasına engel olduğu gibi, Bulgarların Rum kilisesinden ayrı bir patrikhane kurma girişimlerine karşı çıkmış, Ermeni katoliklerinin de papalığa bağlanmalarını önlemiştir.

### **c. Girit Meselesi ve Paris Barış Konferansı**

Ali Paşa'nın önemli siyasî başarılarından birisi de Girit Meselesi'nin hallidir. Girit ihtilali Avrupa'da Hellenizmin yani Yunan dostluğu duygularını uyandırmış adanın Yunanistan'a bırakılmasının yönünde eğilimler başlamış ve Girit siyasî bir dert olarak çıkmıştır<sup>36</sup>. Topraklarının dik, ge-

<sup>36</sup> Yılmaz Öztuna, *Ali Paşa*, Ankara, 1988, s. 58-64; İ. Ortaylı, *a.g.e.*, s. 72.

çilmesi ve çıkılması zor oluşu nedeniyle devletin askerî güçleri ihtilali bastırmakta çabuk davranmadığı için siyasal bir pürüz çıkarması olasılık içindeydi.

Ali Paşa beşinci defa sadrazam olduğunda Girit'e bizzat kendisi giderek yanında veziri Kabuli Paşa, Ferik Rauf Paşa, sonradan Hariciye nazırı Rum asıllı Aleksandra Karatodori Efendi ve diğer devlet adamlarıyla bir sürü yabancı gazeteci eşlik etmiştir. 4 Ocak 1868'de Ada'da genel af ilan ettiği gibi halkı iki yıl için vergiden muaf tuttu. 15 Şubat'ta Girit'in yeni statüsünü bildiren fermanı bizzat okumuştur. Bundan böyle Girit valisinin biri Rum olmak üzere iki muavini olacak, adanın 5 mutasarrıfı ve 19 kaymakamının yarısı müslüman yarısı hristiyan devlet memurlarından atanacaktı. Her hristiyan mutasarrıf ve kaymakamının mutasarrıfı ise hristiyan olacaktı. Vilayet, sancak ve kazaların 3 Müslüman, 3 Hristiyan yerli halktan seçilmiş 6 üyeli bir meclisi olacaktı. Resmî muamelelerde Türkçenin yanı sıra Rumca da olacaktı. *Osmanlı Devleti'nin doğrudan yönettiği bir mülki üniteye, Türkçe dışında tanıdığı ilk ve son hak budur.* Ali Paşa yeni statüyü uygulamak için müşir Hüseyin Avni Paşa'yı memur etti. Hüseyin Avni Paşa hem vali hem de Ada'daki Türk kolordusunun kumandanı olarak görev yapacaktı<sup>37</sup>.

Ali Paşa adanın hakikî ihtiyaçlarını göz önüne alarak ilan ettiği bu ıslahat fermanları halkı memnun etmiş ve isyan hareketleri önlenmiştir. Girit Meselesi'nin Ali Paşa tarafından hal'edilmesi Yunanistan tarafından pek hoş karşılanmamıştır. Çünkü Yunanistan Rusya'nın desteği ile Girit'i ilhak etmek istiyordu. 1868'de Girit Meselesini kesin bir şekilde halletmek için Yunanistan'a bir ultiatom verilmiş, Yunanistan'la bütün ilişkiler kesilmiş iki devlet arasında savaş ortamı doğmuştur. Avrupalı devletlerin araya girmesiyle 1869'da bir konferans toplanmış, Avusturya, İngiltere, Fransa, İtalya, Rusya, Prusya ve Osmanlı Devleti'nden Ali Paşa büyük bir siyasi dirayet göstererek konferans kararlarının Türk menfaatine uygun bir şekilde olmasını sağlamıştır. Avusturya, Prusya ve İngiltere'nin Türk tezine taraftar olmaları sağlanmış, Yunanistan yalnız bırakılarak Türklerin haklı olduğu kabul ettirilmiştir<sup>38</sup>.

Ayrıca bu konferans sırasında Ali Paşa kapitülasyonların kaldırılması sorununu ortaya atmış ancak bu Batılı devletlerin çıkarına uygun görünmediği için kabul edilmemiştir. Girit Meselesi'nin çözümü konusunda gösterdiği zorunlu göz yummalar karşıtlarının saldırılarına ve yermelerine neden olmuş ve Ziya Paşa'nın "*Zafernâmesi*" bundan doğmuştur.

Kısaca Girit isyanı Bab-ı Ali hazinesini tüketerek ve sadrazam Ali Paşa'yı 1867 sonbaharında adaya uzun bir gezi yapmaya zorlayarak devam etmekle birlikte ada 1868'de kontrol altına alınmış, Girit'e kadar genişle-

<sup>37</sup> Y. Öztuna, *a.g.e.*, s. 90.

<sup>38</sup> Mahmut Kemal İnal, *Son Sadrazamlar*, İstanbul 1964, s. 23.



tilen vilayet örgütlenmesi sonucunda Hıristiyanlara yerel idarede özel bir statü tanınmıştır<sup>39</sup>.

#### **d. Ali Paşa ve Islahat Fermanı**

Ali Paşa'nın içeride yaptığı en önemli yeniliklerden biri de şüphesiz ıslahat fermanıdır. Ali Paşa 1 Kasım 1856'da ikinci defa sadrazam olmuş bu esnada Kırım Savaşı yeni bitmiş ve 1 Şubat 1856'da Viyana Protoköyle savaş sona ermişti. Dünyada böyle olaylar olurken 18 Şubat 1856'da Osmanlı Devleti tarihi için de önemli olaylardan biri olan Islahat Fermanı ilan edilmiştir.

Islahat Fermanı, Tanzimat Fermanı'ndan 16 yıl sonra yayınlanmıştır. Tanzimat Fermanı nasıl ki Mustafa Reşit Paşa'nın eseri ise Islahat Fermanı da Ali Paşa'nın eseridir<sup>40</sup>. Ferman hem Avrupa devletlerini ve kamuoyunu kazanmak hem de Osmanlı Devleti'nin dış görünüş bakımından da olsa Avrupa devletlerinden farksız bir şekilde olduğu göstermek için yayınlanmıştır.

#### **e. Ali Paşa Döneminde İç Reformlar**

**Bu dönemde alınan belli başlı tedbirler:** Yeni bir Şura-yı Devlet'in kurulması, mezhep ayrımını tanımayan eğitim sisteminde yeni bir atılım yapıp eksiklilerin giderilmesi, medenî kanununun bir bölümünün çıkarılması, kapitülasyonlara darbe vurulması ve askerî örgütlenmede önemli bir gelişme sağlanmasıydı. Bu tedbirlerin çoğu o yıllarda kuvvetli olduğu öne sürülen Fransa'nın devlet içerisindeki nüfuzunu gösteriyordu. Kendisine dayatılmış bir Fransız programına sahip değildi. O yöne giden kendi eğilimiydi. 1867'de hem Fransa hem de Rusya Osmanlı reformları için oldukça ayrıntılı planlar sunmuşlardı. Fransızların planı, milletlerin eşit haklarının genişletilmesi, karma eğitim yapılması ve dinî etkinin asgariye indirilmesi yoluyla imparatorluk halklarının bir Osmanlı milliyeti içinde kaynaştırılması doğrultusunda idi. Rusların planı ise imparatorluğu milliyet temelinde bazı özerk bölgelere ayırmayı öneriyordu. Hiçbir Osmanlı nazırı Rus planından yana olamazdı. Çünkü bunu kabul etmek sonu birleşik olmayan Türk devletleri kurulmasına varırdı. Ali Paşa'nın planı ise Fransızların planıyla çakışıyordu. Ali Paşa, Rusların tasarısına karşı Fransa ve İngiltere'nin desteğine güveniyordu. Fransız etkisindeki reform eğilimleri Sultan Abdülaziz'in 1867 yaz mevsiminde Paris'e yaptığı geziyle hissedilir derecede kuvvetlenmiştir.

#### **1. Yargı Alanında:**

1838'de kurulan *Meclis-i Vala-yı Ahkâm-ı Adliye* Tanzimat'ta da yüksek mahkeme ve mevzuat hazırlayıcı işlevini sürdürdü. Bu kurulun fazla

<sup>39</sup> R. Davidson, *Osmanlı İmparatorluğunda Reform*, Papirüs yay., İstanbul 1997, s. 7.

<sup>40</sup> Y. Öztuna, *a.g.e.*, s. 33.

yüklü hale gelmesi (aslında Mustafa Reşit Paşa'nın görüşlerini yansıtır olması) üzerine Ali Paşa 1854'te mevzuat hazırlayıcı rakip bir kurul olarak Meclis-i Vala-yı Ahkâmı Adliye'ye karşı *Ali-i Tanzimat-ı* kurdu<sup>41</sup>.

1861'de bu iki kurul *Meclis-i Vala-yı Ahkâm-ı Adliye* adı altında birleştirildi. Bu kurulun Kavanin ve Nizam, Mülkiye ve Maliye, Muhâkemât adlı daireleri vardı. 1867'de Avrupa'nın ve Yeni Osmanlıların baskısı Abdülaziz'in Avrupa seyahati sonucunda oluşan batılılaşma akımı neticesinde yeni bir düzenlemeye gidildi. Meclis-i Vala-yı Ahkâm-ı Adliye iki kısma ayrıldı. Biri Şura-yı Devlet (Danıştay) oldu, başkanlığına Mithat Paşa getirildi. Şura-yı Devlet üyeleri valilerin, belediyelerin gösterdiği adaylar arasından atanmakta ve böylece sanki temsili bir nitelik kazanmaktaydı. Şura, mevzuat hazırlama yanında idarî yargı konusuna da girecekti. Meclisin ikinci kısmı Divan-ı Ahkâm-ı Adliye adını aldı ve temyiz mahkemesi işlevini üstlendi, başına da Ahmet Cevdet Paşa getirildi.

1858'de bir arazi kanunnamesinin ve yeni bir ceza kanunnamesinin kabulü, 1860'da karma mahkemelerle birleştirilen ticaret mahkemelerinin yeniden düzenlenmesi, 1861 ve 1863'te hepsi Fransız kaynaklı başka ticaret ve deniz ticaret kanunnamelerinin çıkarılması hukuk reformunu birkaç adım daha ileri götürdü. Ticaret kanunnameleri Reşit Paşa'nın ilk teşebbüsünün mantıkî bir gelişmesiydi. Ceza Kanunnamesi daha önemli bir ilerlemenin işareti oldu. 1840 ve 1851'de öncekilerden daha iyi işlenmiş ve daha dikkatli düzenlenmişti. Bu kanunun esas kısmı birçok önemli çıkarmalar, ekler ve düzeltmeler yapılmış olmakla beraber Fransız kanunundan alınmıştı. Birçok bakımlardan hem ticaret hem de ceza kanunnamelerinden daha önemli olan 1858 arazi kanunnamesiydi. Bu, aynı yılın Mısır toprak reformu gibi esas itibarıyla tarım bölgelerinin sorunlarına şekli batılılaşmanın her derde deva düşüncesini uygulama teşebbüsüydü. Batı köyleri kalabalık ve tarımı başarılıydı. O halde arazi tasarrufu ve işgali onu daha Avrupalı yapacak şekilde düzeltilmeliydi. Reformların genel eğilimi, tasarrufu ve işgali onu daha da Avrupalı yapacak şekilde düzeltilmeliydi. Reformların genel eğilimi eski tarımsal ilişkileri kaldırmak ve mülkiyet haklarını tedricen genişletip sağlamlaştırmaktı. Mukataa sahipleri ve mültezimler, tapu dairesinde verilmiş belgelerle te'yd edilmiş tam tasarruf ile ferağ haklarıyla serbest mülkiyet haklarını edindiler. Hakları ve statüsü çok daraltılmış fiili ekip biçiciler, reformun esas yararları olan kuvvetlenmiş, toprak sahibi sınıfının elinde yarıcı veya ücretli işçi haline geldiler. Yeni kanunnamenin zararlı etkileri sadece uygulama yetersizliği ile azaldı.

XIX. yüzyılın belki en önemli hukuk reformu Mecelle adıyla ve ilk bölümü 1870'de yayınlanan yeni bir medenî kanunun ilanı idi. Zaten Ali Paşa 1867'de sadrazam olarak en azından Batı medeni kanununun bü-

<sup>41</sup> Sina Akşin, *Türkiye Tarihi 3*, Cem Yay., İstanbul 1992, s. 147.

yük bölümünün benimsenmesi isteğindeydi ve o yıl hazırladığı layihasında bunu önermişti (Müslim ve gayrimüslimleri ilgilendiren davalara bakan karma mahkemelerde Fransız medeni kanununa başvurulması isteniyordu). Ali Paşa'nın Fransız medeni hukukunu kabul etmek isteğinde, İsviçre medeni hukukunu fazla katolik, Prusya'nınki de fazla otoriter olmasının yanında dış politikada Fransız yanlısı olmasından dolayı en liberal olarak Fransa'yı görmüş olmasındandır. Fakat A. Cevdet Paşa bu kanunların bünyemize uymayacağını söylediği halde Osmanlı hukukunun büyük abidesi olan "*Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye*" doğmuştur. (Mecelle, Hanefi hukukuna göre temellendirilmiş, 1851 maddeden oluşmakta fetvalardan oluşan eski hukuk kitapları ve derlemelerden oluşan hukuk rehberi durumundadır ve 1926 yılında kaldırılmıştır).

## 2. Eğitim Alanında:

1868'de Galatasaray Sultanisi açıldı. Bu okulda öğretim dili Fransızca idi ve ona batılı modern ortaöğretim programı sağlamak için ciddi çaba gösterilmiştir. Robert Koleji yabancı misyonlar tarafından zaten açılmış bulunuyordu; fakat Galatasaray Sultanisi bir batı dilinde orta derecede modern bir eğitim sağlama konusunda bir müslüman hükümet tarafından yapılmış ilk ciddi teşebbüstür. Diğer özelliği de müslüman ve hristiyan öğrencilerin yan yana öğrenim görmesi dinî ayrılığın kaldırılmasına doğru bir adım idi. *Modern Türkiye'nin yükselişinde Galatasaray Lisesi'nin etkisi çok büyük oldu.* Batılı idare cihazını yürütecek, yetenekli ve batılı eğitim görmüş idareci, diplomat ve diğerlerine ihtiyaç sürekli bir şekilde arttıkça Galatasaray mezunları Osmanlı Devleti'nin ve ondan sonra Türkiye Cumhuriyeti'nin siyaset ve idaresinde hâkim bir rol oynar duruma gelmişlerdir. 1870'de Darülfünun açıldı. Fakat Cemalettin Efgani'nin bir derste aslında söylemediği "*peygamberlik bir sanattır*" sözünü bazı çevreler olumsuz bir şekilde propaganda amaçlı olarak kullanmaya başlayınca ertesi yıl kapattırıldı. 1870'de kız okullarına öğretmen yetiştirecek olan Darülmualimat kuruldu.

## 3. Askerî Alanda:

Ali Paşa'nın son sadaretinde Türk ordusu, donanması ve eğitimi çok büyük gelişmeler gösterdi ve büyük bayındırlık eserleri yapıldı. Türk donanması, zırhlı olarak baştanbaşa yenilendi. Ali Paşa zamanında Osmanlı donanması dünya donanmaları arasında İngiltere ve Fransa'dan sonra 3. sırada geliyordu. Ordu ise Fransa ve Rusya'dan sonra dünyanın 3.sü kabul edilirken Prusya'nın Alman devletlerini birleştirmesinden sonra dördüncülüğe düşmüştür.

Ali Paşa'nın sadrazamlığı zamanında yapılan en önemli işlerden birisi de hiç şüphesiz dünya ekonomik ve strateji tarihinin en önemi olaylarından biri olan Süveyş Kanalı'nın açılmasıdır (18 Kasım 1869). Kanal, Kı-

zıldeniz ile Akdeniz'i birleştirdiği için Asya ile Avrupa arasındaki deniz bağlantısını Ümit Burnu'na nispetle azaltıyordu. M. Reşit Paşa bu kanalın açılmasına karşıydı. Çünkü kanal sebebiyle Mısır'ın İngiltere'nin eline düşeceğini düşünüyordu.

#### **f. Ali Paşa Düşmanlığı**

Ali Paşa sadareti sırasında birçok kişi tarafından tenkit edilmiştir. Özellikle Yeni Osmanlıların lideri Ziya Paşa ve onun yakın arkadaşı Namık Kemal ve aynı gruptan Ali Süavi, Agâh Efendi gibi gazeteciler Ali Paşa'yı yalnız tenkit değil hakaret kampanyası başlatmışlardır. Bu konuda en çok Ziya Paşa ileri gitmiştir. Ali Paşa'nın boşaltmak bilmediğine kanaat getirdiği sadaret koltuğuna oturmak istiyordu. Bütün politikacılar gibi o da, o koltuğa kendisinden daha layık birisinin oturamayacağını düşünüyordu. Ali Paşa'ya düşman olanların düşmanlıklarının temelinde kıskançlık ve menfaat kavgası vardır<sup>42</sup>.

#### **g. Yabancı Devlet Adamlarının Gözünde Ali Paşa**

Ali Paşa Avrupa'nın en büyük diplomatydı. Osmanlı Devleti de o çapta bir devlet adamı görmemiştir. III. Napolyon "*Ali Paşa gibi bir hariciye nazırı bulabilseydim*" demiştir. Avusturya İmparatoru ve Macaristan kralı Franz Joseph İstanbul'u resmî ziyaretinde Viyana'da tanıdığı Ali Paşa'yı Bebek'teki yalısına giderek ziyaret ederdi.

İlk Alman imparatoru I. Wilhelm, Ali Paşa ölünce, onun yazı takımını müzesine konmak üzere 300 altına satın almıştır. Yazdığı notalar, diplomasî örnekleridir. Paris'in siyasal bilgiler fakültesi olan "*Scienses Politiques*"te örnek olarak öğrencilere okutulmuştur. Rusya'nın İstanbul büyükelçisi Slav birliği ideali içi büyük engel saydığı Ali Paşa'nın ölümü üzerine çok memnun olmuştur. İstiklâl sevdalısı olduğu söylenen Mısır valisi Hidiv İsmail Paşa, Ali Paşa'nın öldüğünü kendisine bildiren kâtibine 1000 altın bahşiş vermiştir.

Ali Paşa 1871'de vefat etmiştir. Ölümü bile anlam yüklü bir olaydır. Zira Fransa'nın Avrupa siyasetinde ikinci plana düşmesinden hemen sonra gelmiştir<sup>43</sup>.

Ali Paşa ölümünün arkasında sultan Abdülaziz'e hitaben yazılmış bir siyasî vasiyetname bırakmıştır. Bazı kaynaklarda Ali'nin ölümünün hemen ertesinde vasiyetnamesinin gazetelerde yayımlanmış olduğu söyleniyor, fakat yer ve tarih belirtilmiyor. Vasiyetnamenin bizim bildiğimiz ilk yayımlanışı ölümünden oldukça sonradır. 1910'da, *La Revue de Paris*'te<sup>44</sup>.

<sup>42</sup> Z. Danişman, *a.g.e.*, s. 176.

<sup>43</sup> Z. Danişman, *a.g.e.*, s. 177.

<sup>44</sup> E.D. Akarlı (Çvr. ve Yay.), *a.g.e.*, TTK Ktp., Kayıt no: 59808, Yer no: A-IV/4483, s. XII, Siyasî vasiyetnamesi ile ilgili bkz: s. 17-48.

### III- KEÇECİZÂDE FUAT PAŞA (1815-1869)

#### a. Hayatı ve Kişiliği

Keçecizâde Fuat Paşa, İzzet Molla'nın oğlu olup 1815'te İstanbul'da doğmuştur<sup>45</sup>. Diğer ulema evladı gibi, Fuat Paşa da evvela ilmiye tarikine intisap ile Arapça ve Farsçayı öğrenmiş ise de henüz çok genç yaşta babasının Sivas'a nefyi üzerine maişetini temin için, tıbbiye mektebine girerek, tedrisatının Fransızca olmasından istifade ederek bu lisanı öğrenip buradan çıkmış ve Hicri 1250'de o sıralarda kaptan-ı derya bulunan Çengelöğlü Tahir Paşa'nın maiyetinde Trablusgarb'a giderek üç sene orada kaldıktan sonra geri dönmüştür<sup>46</sup>.

Fuat Paşa kendisini tıbbı adamak için yola çıkmıştır. Bu alanda öğrenim gördükten sonra ordu birliğine girmiş, ancak Fransızca bilgisi O'na yönünü değiştirme olanağı sağlamıştır<sup>47</sup>.

M. Reşit Paşa'nın da teşvikiyle Fuat Paşa da mesleğini değiştirerek tercüme odasında memur olmuştur. Kısa bir süre sonra Bab-ı Ali mütercim-i evvelliğine tayin oldu<sup>48</sup>. 1841'de Londra sefaretı başkâtipliğine, 1843'te Madrid ve bir yıl sonra da Lizbon muvakkat elçiliklerine tayin oldu. 1845'te Divan-ı Hümayun tercümanlığına ve 1846'da amedci nasb edildi. 1848'de Macar İhtilali'nin Eflak ve Boğdan'da ihtilaflar yaratması endişesi üzerine Bükreş'e komiser olarak gönderildi. Osmanlı Devleti ile Rusya arasında bu ihtilal sebebiyle çıkan Macar ve Leh mültecileri meselesini hal'etmek için 1849'da fevkalade murahhas ve büyükelçi olarak St. Petersburg'a gönderildi<sup>49</sup>. 1852'de Ali Paşa'nın desteğiyle hariciye nazırlığı mevkiine çıkma olanağını bulmuştur. Artık bu tarihten itibaren devletin dizginlerini ellerinde tutan kişiler topluluğunun bir parçası olmuştur<sup>50</sup>. Osmanlı hükümeti nezdine fevkalade elçi olarak gönderilen Prens Mençikof'un İstanbul'a yapmak istediği baskı üzerine nezaretten istifa etmiş ise de 1855'te hariciye nezaretine ikinci defa tayin edildi. Ama bir yıl sonra istifa etti. 1858'de üçüncü defa hariciye nazırı tayin edildi.

1860'da Suriye isyanını bastırmak üzere fevkalade memur ve murahhas olarak tayin edildi<sup>51</sup>. Burada yaptığı işlerle Suriye'nin yarım asır daha elimizde kalmasını sağladı<sup>52</sup>.

<sup>45</sup> B. Lewis, *a.g.e.*, s. 117; "Fuat Paşa Maddesi", *Yeni Türk Ansiklopedisi*, C. XXI, MEB yay, s. 453-456.

<sup>46</sup> Orhan Fuat Köprülü; "Fuat Paşa Maddesi", *İ.A.*, C. IV, s. 672.

<sup>47</sup> Robert Montran, *Osmanlı İmparatorluğu II*, (Çvr. Server Tanilli), Cem Yay., Ankara, 1995, s. 49.

<sup>48</sup> O.F. Köprülü, "Fuat Paşa Maddesi", s. 672.

<sup>49</sup> Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. VII, TTK, Ankara, 1997, s. 127.

<sup>50</sup> R. Montran, *a.g.e.*, s. 50.

<sup>51</sup> R. Montran, *a.g.e.*, s. 50.

<sup>52</sup> E.Z. Karal, *a.g.e.*, s. 127.

Bu sıralarda Abdülmecit'in ölümü üzerine tahta geçmiş olan Abdülaziz tarafından sadrazamlığa getirildi. Bu sadrazamlığı bir yıl bir ay kadar sürdürdü. 1863'te Abdülaziz'in Mısır'a seyahati esnasında maiyetinde bulundu. İstanbul'a dönüşünde ilk defa olarak padişah tarafından kendisine "Yaver-i Ekremlik" unvanı verildi. Aynı yıl seraskerlik uhdesinde kalmak üzere ikinci defa sadarete getirildi ve bu mevkiinde 1866 yılına kadar kaldı<sup>53</sup>.

#### **b. Fuat Paşa'nın Yaptığı İşler ve Reformlar**

1848'de Macar milliyetçilik ihtilalinin bütün Avrupa'da hüküm sürdüğü sıralarda Macarlar da Avusturyalılara karşı isyan etmişlerdi. Bu hareketin Eflâk'a da sirayet etmesi ve büyük bir Rus ordusunun Avusturyalılara yardım kastıyla Eflâk'a girmesi üzerine amedi-i divanı-ı hümayun Fuat Paşa vaziyeti tahkiki için 1868 senesinde Bükreş'e gönderildi.

Fuat Paşa, Bükreş'te Ömer Paşa ile birlikte Ruslar ile iyi münasebetler kurulmasını, Rus işgal ordusuyla Osmanlı ordusunun aynı miktarda olmasının teminine çalıştı. İşte burada bir mülteci sorunu ortaya çıkmıştı. Osmanlıya iltica edenler hemen tamamıyla Osmanlı görüşüne uygun şekilde Rus ve Avusturyalıların isimlerini verdikleri bazı isyan erbabı sınırdışı edilmiş geri kalan ve asıl ekseriyeti teşkil eden mültecilerden Lehlilerin Halep'de ve Macarların ise Kütahya'da muhafaza altına alınacaklarını devlet, Rus ve Avusturyalılara taahhüt etmiştir. Burada Fuat Paşa'nın rolü çok mühimdir<sup>54</sup>.

Ayrıca devletin Kırım muharebesi ile meşgul olmasından istifadeyle Yunanlılar Osmanlı sınırına tecavüz etmektedir. Bunun için Fuat Paşa görevlendirilmiş o da bu görevi başarıyla tamamlayarak iyi bir diplomat olmanın yanında iyi bir kumandan olduğunu da göstermiştir<sup>55</sup>.

Devlet ve hükümet işlerinde o dönemde taşra idaresi meselesi Fuat Paşa ve çevresini meşgul etmekteydi. Fuat Paşa'nın çözümü vilayet nizamnamesi idi. Onun fikri eyalet ve sancakları daha büyük birimler halinde gruplandırmak ve bunları seçilmiş, yetenekli ve tecrübeli kişilerin yönetimi altına koymaktı. Bunlara geniş bir takdir yetkisi verilecek ve ancak pek önemli konularda İstanbul'a danışmak ihtiyacında olacaklardı. Bu vilayet nizamnamesi 1864'te ilan edildi. Eski vilayetlerin yerine büyük ölçüde genişletilmiş 27 tane vilayet oluşturularak her biri geniş yetkili bir vali yönetimine verildi. Vilayet içinde de bir otorite zinciri kuruldu.

Valinin idaresi mülkiye, maliye, siyaset, zaptiye ve hukuk işleri olarak kısımlara ayrıldı. İdare meclislerinden başka her sancaktan ikisi müs-

<sup>53</sup> O.F. Köprülü, "Fuat Paşa Maddesi", s. 676.

<sup>54</sup> E.Z. Karal, *a.g.e.*, s. 128.

<sup>55</sup> O.F. Köprülü, "Fuat Paşa Maddesi", s. 673.

lim, ikisi gayrimüslim olmak üzere seçilecek dörder üyeden kurulu bir gayrimüslim-müslim “*Vilayet Umumî Meclisi*” her yıl toplantıya çağrılacaktı.

Bu nizamname Fransız taşra idare sistemine dayanıyordu. Nizamnamenin genel eğilimi merkezîyet ve biçim birliği yönündeydi<sup>56</sup>.

O dönemde bozuk olan maliyeyi biraz olsun düzene sokmak amacıyla sadrazam Fuat Paşa bazı tedbirleri uyguladı. Islahat Fermanı'nın vaad edilmesine rağmen devletin bütün gelir ve giderlerini gösteren doğru dürüst bir bütçe henüz yoktu. 1861-62 yılı için bir bütçe taslağı yaptı. Esas bütçe ertesi yıl yapıldı. Fuat Paşa'nın aldığı diğer bir tedbir 1862 borçlanması sayesinde o yıl kaimelerin satın alınarak ortadan kaldırılması oldu. Yapmış olduğu diğer bir tedbir de hazineye tütün, tuz, posta pulu, gümrük, emlak vergisi gibi konularda yeni gelir sağamaya çalışması oldu. Tasarruf yapmaya çalışmış fakat padişahı tasarrufa sevk etmek hiç de öyle kolay olmamıştır<sup>57</sup>.

Fuat Paşa, Osmanlı Devleti için yabancı sermayenin iktisadî olduğu kadar siyasî yönden de önemli bulunduğuna kaniydi. O'na göre Avrupalıların Osmanlı İmparatorluğu'nda yabancı sermaye yatırımları, büyük devletlerin Osmanlı devletine karşı davranışlarına tesir edecek ve toprak bütünlüğünü koruması hususunda kendisine yardımda bulunmalarına sebep teşkil edecekti<sup>58</sup>.

Fuat Paşa'nın yapılmasında etkili olduğu hukukî reformlara baktığımızda yaptığı reformların kendisinden öncekilerin belirttiği çizgilerde devam ettiğini görüyoruz. 1858'de bir arazi kanunnamesi ile ve yeni bir ceza kanunnamesinin kabulü, 1860'da karma mahkemeler ile birleştirilen ticaret mahkemelerinin düzenlenmesinde Fuat Paşa'nın etkisinin olduğunu görmekteyiz. 1868'de Meclis-i Vala yeniden düzenlenerek iki yeni kuruluşa ayrıldı. Divan-ı Ahkâm-ı Adliye ve Şura-yı Devlet. Birincisi yargısal görevleriyle Meclis-i Adliye'nin değiştirilmiş şekliydi. Fransız Danıştay'ı örneğinde kurulmuş olan ikincisi, bazı istişarî ve yarı-yasama görevleriyle birlikte idarî davalarda üst derece mahkemesiydi<sup>59</sup>.

İki defa sadrazamlık, beş defa hariciye nazırlığı, çeşitli zamanlarda seraskerlik, müsteşarlık, elçilik yapan Fuat Paşa, Encüme-i Daniş üyesi ve Galatasaray Lisesi'nin kurucularındandır<sup>60</sup>. Bu okulda öğretim dili (Türkçe konular hariç) tamamen Fransızca idi. Galatasaray Lisesi bir batı dilinde orta derecede modern bir eğitim sağlama konusunda bir müslüman hükümet tarafından yapılmış ilk ciddi teşebbüstür<sup>61</sup>.

<sup>56</sup> O.F. Köprülü, “Fuat Paşa Maddesi”, s. 674.

<sup>57</sup> B. Lewis, *a.g.e.*, s. 383-385.

<sup>58</sup> Sina Akşin, *a.g.e.*, s. 148.

<sup>59</sup> E.Z. Karal, *a.g.e.*, s. 269.

<sup>60</sup> B. Lewis, *a.g.e.*, s. 121.

<sup>61</sup> A. Şeref, *a.g.e.*, s. 84.

Fuat Paşa'nın sadrazamlığı sırasında sivil bir tıp okulu açmak fikri ortaya atıldı. Aslında askerî tıp okulu vardı. Ama buradan çıkan doktorlar ordu hizmetinde kullanıldığından kazalara kadar doktor göndermek zordu, bunun için Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye açıldı (1866)<sup>62</sup>. 1869'da hastalanıncaya kadar Fuat Paşa, Ali Paşa ile beraber devlet dizginleri elden bırakmamıştır. Tedavi için gittiği Fransa'nın Nis şehrinde öldü.

Ölümünden birkaç ay sonra da Fuat Paşa'nın "*siyasî vasiyetnamesi*" adlı bir belge ortalıkta dolaşmaya başlamıştır. Belgeyi önce İstanbul'da İngilizce ve Fransızca olarak çıkan *The Levant Herald* gazetesi yayımladı. Gazeteye göre Fuat ölümünden birkaç gün önce devrin sultanı Abdülaziz'e hitaben yazdığı vasiyetnamesini sultanına iletmek üzere bir tanıdığına vermiş, ancak vasiyetname sultanın eline geçmeden kamuya mal olmuştur. Vasiyetnamenin yeniden gündeme gelişi 1875 tarihlidir. Vasiyetname daha sonraları 1896'da *La Revue de Paris*'te de yayımlanmıştır. Vasiyetnameyi gerçekten Fuat Paşa'nın yazıp yazmadığı Genç Türkler arasında tartışma konusu olmuştur<sup>63</sup>.

### c. Fuat Paşa'nın Şahsiyeti ve Düşünceleri

Nazik ve zarif tavırlarıyla tam bir diplomat olan Fuat Paşa, devrinden çok ileride bir şahsiyettir. Avrupa medeniyetinin bütün inceliklerini kavramak hususunda denilebilir ki, herkesten daha ileri gitmiş, fakat bunu taklit yoluyla değil, intibak suretiyle tahakkuk ettirmiştir. Fuat Paşa, o kadar zeki ve cüretkâr idi ki, onun intibak edemeyeceği bir iş olmadığını söylemek büyük bir mübalağa olmaz. Açık sözlü bir insan olup en güç vaziyetleri dahi padişaha olduğu gibi ifade etmekten çekinmezdi. Mizacı laubali olmakla beraber istediği zaman gayet ihtiyatkârane de konuşabilir ve özel hayatıyla resmi hayatı birbirinden ayırabilirdi<sup>64</sup>.

Fransızcaya o kadar akıcı bir hâkimiyeti vardı ki, esprileri başkentte ve bütün Avrupa diplomatik çevrelerinde ün kazanmıştı. Fransızca nüktedanlığını karşısındaki sıkıştırmakta kullanabiliyordu<sup>65</sup>.

Din konusunda da taassup cehalete düşman olmasıyla bir Volterciydi. Cehaleti temsil eden ulemanın da düşmanıydı. Sadrazam iken ramazan ayında bir gün Beyazıt Camii'ne namaz kılmaya gelmiş ve cemaatin çokluğundan cami avlusunda namaza dururken arkasındaki yaverlerine de namaz kılmalarını tavsiye edince "*abdestimiz yoktur kılamayız*" cevabını vermeleri üzerine "*kimin abdesti var ki*" demiş ve imama uyumuştur<sup>66</sup>.

<sup>62</sup> B. Lewis, *a.g.e.*, s. 121.

<sup>63</sup> E.D. Akarlı (Çvr. ve Yay.), *a.g.e.*, TTK Kütüphanesi, Kayıt no: 59808, Yer no: A-IV/4483, s. X-XI. Ayrıca siyasî vasiyetnamesi için bkz. s. 1-8.

<sup>64</sup> E. Ziya Karal, *a.g.e.*, s. 208.

<sup>65</sup> O.F. Köprülü, "Fuat Paşa Maddesi", s. 679.

<sup>66</sup> R. Davison, *a.g.e.*, s. 108.



*Ali Paşa gibi o da bir masondur.* İslam, Fuat Paşa'nın gözünde Ali'den daha az anlam taşıyordu<sup>67</sup>.

Türkiye'de siyasal çevrelerde Türk milliyetçi fikirlerin etkisi uzun süre önemsiz kaldı. Gerçi Fuat Paşa'nın Stratord Cannig ile yaptığı bir konuşmada imparatorluğun hiç birinden vazgeçilemeyecek dört temel üzerine dayandığını belirttiğine tanık oluyoruz. "*Milliyet-i İslamiye, Devlet-i Türkiye, Selatin-i Osmaniye, Payitahtı İstanbul*"<sup>68</sup>, bu vazgeçilmez temeller bütün uyruklara eşit muamele edilmesiyle yan yana varlıklarını sürdürecekti. Fuat Paşa, ayrıca Heyet-i Vükela'yı padişahın ve sarayın müdahalesinden uzak tutmaya istekliydi. Fuat Paşa bir ulusal parlamentoya gösterdiği eğilimiyle Ali Paşa'yı aşırıyordu, ama yine de parlamentonun kurulmasını mümkün görüp görmediği belli değildir<sup>69</sup>. Fuat Paşa'nın Osmanlı'nın politikası ve reformları hakkındaki görüşlerinin en yalın özeti, onun "*siyasal vasiyetnamesi*" olan 1869'da Nice'deki ölüm döşeginden anlamlı biçimde Abdülaziz'e yazdığı bir mektuptur. Mektup, Fuat Paşa'nın reformlara ilişkin öncülüğüne de ortaya koyar, devletin tehlikede oluşu ve tek kurtuluş yolunun İngiltere, Fransa ve Rusya'ya ayak uydurmaya yetecek hızda ilerleme kaydedilmesinde yattığı, bunu başarmak için "*siyasal ve sivil bütün kurumlarımızı değiştirmeliyiz*" diyordu. Böyle bir değişikliğin dinî ilkelere de ters düşmeyeceğine inanıyordu<sup>70</sup>.

Fuat Paşa hür fikirli bir insan olmakla beraber devletin menfaati noktasından milliyet fikirlerinin daima aleyhinde bulunmuş ve muhtelif unsurlardan müteşekkil olan devletin bu fikirler yüzünden parçalanacağından korkmuş ve Avrupa'daki milliyetçilik cereyanlarını gayet yakından takip ettiği halde, gayri müslim tebaaya eşit muamele edildiği takdirde bu fikirleri önleyebileceğini düşünmekle hataya düşmüştür<sup>71</sup>.

#### IV. Üç Büyüklerin Tahlili ve Sonuç

Mustafa Reşit Paşa politik ihtirasları yüzünden zaman zaman kendisine muhalif olsalar da getirdiği yeni fikirleri benimseyen bir nesil yetiştirmiştir. Ali Paşa ve Fuat Paşa gibi o devrin politik hayatında rol oynayan şahsiyetler Cevdet Paşa'nın tabiriyle M. Reşit Paşa'nın takımına dâhildirler<sup>72</sup>. Bilindiği gibi Reşit, Ali ve Fuat Paşalar Osmanlı Devleti'nin XIX. yüzyıl idarî ve siyasî hayatında çok önemli roller oynamış simalardır. Bunların gerek birbirleriyle, gerekse diğer devlet ricaliyle ve sarayla münasebetleri devletin iç ve dış siyasetine doğrudan tesiri olmuştur<sup>73</sup>.

<sup>67</sup> M.K. İnal, *a.g.e.*, s. 199.

<sup>68</sup> R. Davidson, *a.g.e.*, s. 109.

<sup>69</sup> B. Lewis, *a.g.e.*, s. 345.

<sup>70</sup> R. Davidson, *a.g.e.*, s. 109.

<sup>71</sup> O.F. Köprülü, "Fuat Paşa Maddesi", s. 679.

<sup>72</sup> Mehmet Kaplan, "M. Reşit Paşa ve Yeni Aydın Tipi", *M. Reşit Paşa Dönemi Semineri Bildiriler*, s. 120.

<sup>73</sup> Yunus Halaçoğlu, "Maruzat ve Tezzakirde M. Reşit Paşa ve Tanzimat Erkanı", *M. Reşit Paşa Dönemi Semineri Bildiriler*, s. 25.

Mustafa Reşit Paşa fikren ve manen yalnız bir adam gibi görünse bile en azından III. Selim ve II. Mahmut'un uysallaştırabildiği muhalefetin elinden canını kurtarabildiği gibi düşündüğü şeyleri kısmen pratiğe aktarma imkânı da bulabilmişti. Bütün bunları yapmada yani kısaca siyasal modernleşmenin hızlanması varlığını M. Reşit Paşa'yla birlikte, Paşa'nın seleflerine borçludur<sup>74</sup>. Mustafa Reşit Paşa yapılacak reformlar hakkında pek açık fikirlere sahiptir. Yavaş yavaş sultandan sonra devletin bir numaralı kişisidir. Nüfuzu büyüktür, hareketini derinliğine gerçekleştirmeyi iyi bilir ve o nedenledir ki devletin sorumluluk makamlarına koruduklarını, güvenebileceği adamları yerleştirirdi. Son olarak Gülhane Hattı-ı Şerifi'nde yayımlanacak olan reformlar dizisini o hazırlamış ve büyük devletlerin temsilcilerine o açıklamıştır. 1834'ten 1858'e kadar devletin hayatına damgasını vuran fikirler hiç kuşkusuz Mustafa Reşit Paşa'ya aittir. Kendisinden sonra Ali Paşa ile Fuat Paşa sürdürecektir<sup>75</sup>.

Ali ve Fuat Paşalar reformun ikinci kuşak adamlarıydı. Kendilerinden öncekiler için garip ve yeni olan şeylerin çoğu, onların normal hayatının bir parçası olmuş bulunuyordu. Hem kanılarında hem de şahsî mevkilerinde M. Reşit Paşa'dan daha emin bulduklarından daha ihtiyatlı ve daha pratik olabildiler<sup>76</sup>. Başta Mustafa Reşit Paşa olmak üzere birbirine bağlı bir siyasî bütün meydana getiren Ali ve Fuat Paşalar, M. Reşit Paşa'nın öğrencileridirler. Birbirinden farklı yönleri olsa da yenilik yapmada ve yenilikleri sürdürmede aynı görüştedirler<sup>77</sup>. Siyasî amaçları devletin yükselmesi olan üç devlet adamının ayrı karakterlerinden dolayı izledikleri yollar ve usuller pek benzerlik göstermez. Birbirine benzer yönleri olduğu gibi farklı yönleri de vardır. Reşit Paşa'nın İngiliz taraftarı olarak tanınmasına karşılık Ali ve Fuat Paşalar Fransız taraftarı olmakla şöhret kazanmışlardır. Filhakika mukadderatları birbirine sıkı sıkıya bağlı bulunan Ali ve Fuat Paşalar ekseriya Fransız siyasetinin ağır bastığı zamanlarda iktidar mevkiine gelmişlerse de Ali ve Fuat Paşa arasında bazı farklar mevcuttur. Daha açık bir ifadeyle Reşit Paşa'nın İngiliz, Ali Paşa'nın Fransız siyasetine meyyal olmalarına mukabil Fuat Paşa adeta ikisi arasında bir yol tutmuştur. Mesela, 1858 Paris kongresinde ve 1861 Şam meselesinde Fransız tarafını tutmadığı gibi İngiliz sefirinin makbul olmadığı zamanlar da az değildir. Diğer taraftan ikinci sadaretinde Parlarstone tarafından desteklenmiş ve onun ölümünden sonra İngiliz siyasetinin başka bir yön almasından dolayı mevkiini uzun bir müddet muhafaza edememiştir. Şurasını da ilave etmek gerekir ki kendisinin en fazla güvendiği devlet İngiltere olmuş ve bunu kendi el yazısıyla mevcut

<sup>74</sup> B. Lewis, *a.g.e.*, s. 114; H. Yıldız (Derl.), *a.g.e.*, s. 5.

<sup>75</sup> R. Matran, *a.g.e.*, s. 50.

<sup>76</sup> B. Lewis, *a.g.e.*, s. 119.

<sup>77</sup> A. Şeref, *a.g.e.*, s. 88.

bazı layiha müsveddelerinde de açıkça kaydetmiştir. Fuat Paşa'nın bir tarafa bağlanmadığı ve siyasetine esas olarak daima memleketin ve bununla mütevakkıf olmak şartıyla kendi mevkiinin muhafazasını göz önünde tutarak mülteciler meselesinde bizzat kendi tahriratından anlaşılacağı üzere tamamıyla makyavelist bir siyaset izlemiştir<sup>78</sup>.

Reşit Paşa ile eski yetiştirmeleri Ali ve Fuat Paşa arasında çekişme de vardı. Bu çekişme yalnız reformlar konusundaki görüş farklılaşması değil aynı zamanda kişiliklerin çatışmasını ve ihtirasların çelişkisini ve bu yıllarda Osmanlı hayatını karakterize eden yabancı elçiliklerin doğrudan baskısını yansıtıyordu. Ali ve Fuat Paşa buna rağmen M. Reşit Paşa'nın siyasal harmonisini miras olarak alan kişilerdi. Biri sık sık sadrazamlık yaparken diğeri hariciye nazırı ya da Tanzimat Meclisi reisi oluyordu. Birbirlerine pek benzemeseler de bir arada iyi çalışıyorlardı. Fuat Paşa daha çok ilerlemeye ve parlak başarılar kazanmaya yatkındı. Ali Paşa daha tutucu, daha titizdi ve pek girişken değildi. Birlikte Avrupa'nın müdahalesini önlemenin Osmanlıların bütünlüğünü korumanın, ortaya çıkan sorunları çözenin ve kademeli olarak reformları hazırlayıp yürürlüğe sokmanın yollarını arıyorlardı. Aslında Ali Paşa ve Fuat Paşa'nın fitratları o kadar farklıydı ki, birlikte nasıl anlaştıkları tam bir merak konusudur. Oysa birbirlerini çok iyi tamamlıyor, dost düşman herkes tarafından bir ekip olarak kabul ediliyorlardı<sup>79</sup>.

Semiha Ayverdi'ye göre Ali Paşa uyanık ve Türk menfaatlerini kollayan biri olmasına rağmen, bunun yerine getirilmiş Keçecizade Fuat Paşa, Namık Kemal ve Ziya Paşalarla birlikte masonik zihniyetin Türkiye'deki temsilcisiydi<sup>80</sup>.

Ali Paşa kısa boylu ve sıskaydı. Fuat Paşa uzun boylu ve yakışıklı, Ali Paşa içine kapanık ve suskundu, Fuat Paşa açık sözlü ve çok konuşkandı, ayrıntılara dikkat etmede Ali Paşa daha çok titizdi, Fuat Paşa ise bazen dikkatsizdi, Ali Paşa yeni kopuşlara karşı ihtiyatlı ve tereddütlüydü. Fuat Paşa daha girişimci ve oldukça tedbirsizdi. Ali Paşa padişahın karşısında esnek ve kibarken, Fuat Paşa görüşlerini pervasızca açıklar ve padişahın arzularına açıkça karşı çıkardı. Ali Paşa otokrattı ve rakiplerini kıskanırdı. Fuat Paşa kişisel kin beslemeye ve başkalarını iktidarın dışında tutmaya daha az düşkündü.

İ.H. Danişment, üç büyük devlet adamının Osmanlı Devleti için önemini anlatırken;

*“Koca Reşit Paşa 58, Ali Paşa 57 ve Fuat Paşa da 54 yaşında ölmüştür. Herhalde bu büyük adamların yirmişer sene fazla yaşamış olmaları Osmanlı İmparatorluğu için tarihî mukadderatın en feci demektir.*

<sup>78</sup> O.F. Köprülü, “Fuat Paşa Maddesi”, s. 679.

<sup>79</sup> R. Davison, *a.g.e.*, s. 103.

<sup>80</sup> F. Öztoprak, “Mehmet Emin Ali Paşa”, s. 64.

*Çünkü bir daha o ayarda adam yetiştirmeyen devlet, artık hep orta adamlarla manevi cüceler elinde kalmıştır*<sup>81</sup> diyor.

Yetişme bakımından M. Reşit Paşa, Ali ve Fuat Paşa'lara göre daha elit bir tabakada yetişmiştir. Yaş bakımından da büyük olan M. Reşit Paşa'yı ayrı Ali ve Fuat Paşa'yı da ayrı değerlendirmek gerekir. Çünkü Mustafa Reşit Paşa bu iki şahsiyeti yetiştirmekle onların hocası, üstadı olmuştur. M. Reşit Paşa, Türk devlet adamları arasında mükemmel bir ekip oluşturmuş, her sahada yetenekli kişileri tespit ve himaye etmiştir. Bunlar ise Ali ve Fuat Paşalar olacak ve M. Reşit Paşa bunlara öncülük edecektir. M. Reşit Paşa umdesi olan ıslahatçılığı, Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nda bir dizi reformlar şeklinde hazırlamış ve devlet hayatına damgasını vurmuştur. Var olan sivil bürokrasi Tanzimat ile de devam etmiştir. Devletlerarası siyasette Londra'nın merkez olduğunu kanaat getiren M. Reşit Paşa, Mısır ve Kırım Meselesi'nde İngiltere'nin Osmanlı yanlısı olmasını sağlamıştır.

Üç büyük devlet adamını değerlendirirken Mustafa Reşit Paşa dendiğinde *Tanzimat Fermanı*, Ali Paşa dendiğinde *Islahat Fermanı*, Fuat Paşa dendiğinde *Vilayet Kanunnameleri* düzenlemeleri akla gelmektedir. Bu kişiler arasında çekişmeler de olmuştur. Mustafa Reşit Paşa yetiştirdiği öğrencilerinin kendi yerine gelmelerini ve kazandıkları başarılarını hazmedemediği görülmektedir. Mustafa Reşit Paşa İngiliz taraftarı, Ali ve Fuat Paşalar ise Fransız yanlısı olarak bilinse de siyasi tercih o zamanki güç dengesine paralel olmaktadır.

Kısacası bir makalenin boyutları içerisinde incelemeye çalıştığımız "XIX. Yüzyılda Osmanlı devlet hayatında rol oynayan üç büyük devlet adamı" hakkında iyi ya da kötü yorumlar yapılabilir. Fakat bu konuda hüküm üretmek kolay gibi görünse de bu tarihi şahsiyetleri kendi devirleri içinde, o zamanki şartlara göre incelemenin ve değerlendirmenin daha faydalı olacağı kanaatindeyiz.

### **Kaynakçalar**

"Fuat Paşa Maddesi", *Yeni Türk Ansiklopedisi*, C. XXI, MEB Yay., Ankara, 1974, s. 453-456.

Abdurrahman Şeref Efendi, *Tarih Musahabeleri*, Ankara 1985.

Akarlı, Engin Deniz (Çvr. ve Yay.), *Belgelerle Tanzimat Osmanlı Sadrazamlarından Ali ve Fuat Paşaların Siyasî Vasiyetnameleri*, TTK Kütüphanesi, kayıt no: 59808., yer no: A-IV/4483.

Akşin, Sina - İ. Metin Kunt, *Türkiye Tarihi*, C. III, Cem Yay., İstanbul, 1992.

Danışman, Zuhuri, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, C. X, Yeni Matbaa, İstanbul 1966.

<sup>81</sup> S. Akşin, *a.g.e.*, s. 147.

Davison, Roderic, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform*, Papirüs Yay., İstanbul 1997.

Giz, Adnan, "Osmanlı Devletinde Devşirme Düzeni Bırakıldıktan Sonra Önemli Vazifelere Kimler Getirildi?" *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, Sayı 4, 15 Nisan 1987, s. 23.

Halaçoğlu, Yusuf, "Maruzat ve Tezakirde M. Reşit Paşa ve Tanzimat Erkanı", *Mustafa Reşit Paşa Dönemi Semineri Bildirileri*, TTK, Ankara, 1997.

İnal, Mahmut Kemal, *Son Sadrazamlar*, TTK., İstanbul 1964.

Kaplan, Mehmet, "M. Reşit Paşa ve Yeni Aydın Tipi", *M. Reşit Paşa Dönemi Semineri Bildirileri*, TTK, Ankara, 1997.

Karal, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, C. VII, TTK, Ankara, 1997.

Kaynar, Reşat, *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat*, TTK, Ankara 1991.

Köprülü, Orhan Fuat, "Fuat Paşa Maddesi", *İ.A.*, C. IV, MEB Yay., İstanbul, 1964, s. 672-681.

Kuran, Ahmet Bedevi, *Osmanlı İmparatorluğu'nda İnkılâp Hareketleri*, Çeltüt Matbaası, İstanbul, 1959.

Kuran, Ercüment; "Reşit Paşa Maddesi" *İ.A.*, C. IX, MEB Yay., 1997, s. 701-705.

Kutay, Cemal, *Osmanlıdan Cumhuriyete*, İstanbul, 1992.

Lewis, Bernard, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, TTK, Ankara, 1998.

Mantran, Robert, *Osmanlı İmparatorluğu*, C. II. (Çvr. Server Tanilli), Cem Yay., Ankara, 1995.

Ongunsu, A.H., "Ali Paşa Maddesi", *İ.A.*, C. I., MEB Yay., İstanbul, 1965, s. 335-340.

Ortaylı, İlber, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, Hil Yay., İstanbul, 1983.

Öztoprak, Fahrettin, "Mehmet Emin Ali Paşa", *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, Sayı 185, Mayıs, 2002, s. 59-64.

Öztoprak, Fahrettin, "Mustafa Reşit Paşa", *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, Sayı 179, Kasım, 2001, s. 23-28.

Öztuna, Yılmaz, *Ali Paşa*, Kültür Bak. Yay., Ankara, 1988.

Shaw, Stanford-E.K. Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, E. Yay., İstanbul, 1983.

Ülken, Hilmi Ziya, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, Ülken Yay., İstanbul.

Yıldız, H. Dursun (Derl.), *150. Yılında Tanzimat*, TTK, Ankara, 1995.